

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**“KUR’ÂN KISSALARININ TEFSİRİNDE
ARÂİSÜ’L-KUR’ÂN ÖRNEĞİ”**

Yüksek Lisans Tezi

Emrullah TOPRAK

Danışman
Doç. Dr. Mehmet KILIÇARSLAN

Nevşehir
Ağustos 2023

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**“KUR’ÂN KISSALARININ TEFSİRİNDE
ARÂİSÜ’L-KUR’ÂN ÖRNEĞİ”**

Yüksek Lisans Tezi

Emrullah TOPRAK

Danışman
Doç. Dr. Mehmet KILIÇARSLAN

Nevşehir
Ağustos 2023

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan:

Emrullah TOPRAK

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

"Kur'ân Kıssalarının Tefsirinde Arâisü'l-Kur'ân Örneği" adlı Yüksek Lisans tezi,
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez
Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan
Emrullah TOPRAK

Danışman
Doç. Dr. Mehmet KILIÇARSLAN

Ana Bilim Dalı Başkanı
Prof. Dr. Mehmet SOYSALDI

KABUL VE ONAY SAYFASI

Doç. Dr. Mehmet KILIÇARSLAN danışmanlığında Emrullah TOPRAK tarafından hazırlanan "Kur'ân Kıssalarının Tefsirinde Arâisü'l-Kur'ân Örneği" adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

..... / / 2023

JÜRİ

İMZA

Danışman : Doç. Dr. Mehmet KILIÇARSLAN

.....

Üye : Dr. Yahya YAŞAR

.....

Üye : Doç. Dr. Avnullah Enes ATEŞ

.....

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun / / tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

.../.../2023

Dr. Öğr. Üyesi Volkan Recai ÇETİN

Enstitü Müdürü

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans eğitimim süresince değerli bilgilerinden ve tecrübelerinden yararlandığım Tez Danışmanım Doç. Dr. Mehmet KILIÇARSLAN'a, öğrencisi olduğum Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı öğretim üyelerine ve Sosyal Bilimler Enstitüsü çalışanlarına, ilim yolculuğumda üzerimde hakkı ve emeği bulunan tüm hocalarıma, çalışma süresi boyunca desteğini her daim hissettiğim sevgili eşime, vakitlerinden çaldığım göz aydınlığım Zeyneb, Fatıma Zehra ve Gülsüm kızlarıma teşekkür ederim.

Emrullah TOPRAK

Nevşehir, Temmuz 2023

KUR'ÂN KISSALARININ TEFSİRİNDE ARÂİSÜ'L-KUR'ÂN ÖRNEĞİ

Emrullah TOPRAK

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam
Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans, Aralık 2023

Danışman: Doç. Dr. Mehmet KILIÇARSLAN

ÖZET

Vânî Mehmed Efendi 17. Yüzyılda yaşamış Osmanlı ulemasının önemli şahsiyetlerindedir. Tam künyesi Şeyh es-Seyyid Muhammed b. Bistam b. Halil el-Hüseynî'dir. Vanlı olmasına nispetle el-Vânî, doğduğu kasabaya nispetle de el-Hûşâbî olarak anılagelmiştir. Hangi tarihte dünyaya geldiği bilinmese de Van'ın Hoşab köyünde dünyaya geldiğini ve seyyid olduğunu eserlerinde zikretmiştir. Henüz çok küçük yaşlarda iken yetim ve öksüz kalmıştır. Rûştüne erinceye dek ninesinin gözetiminde kalmış, onun yönlendirmesi ile Van'da bir medreseye yazılmıştır. Medrese eğitimini görmekte iken müşfika ninesini de kaybetmiş, artık Van'da durmayıp ilim yolculuğuna niyet ederek Tebriz, Karabağ ve Gence'ye gitmiştir. Vâni Efendi Karabağ'da on yıl kadar kalmış, Karabâğî Nurettin Efendi'den dersler almıştır. Tefsir ve fıkıh başta olmak üzere muhtelif ilimlerde önemli eserler kaleme almış çok yönlü bir Osmanlı alimidir. Karabağ'da eğitimini tamamladıktan sonra Erzurum'a gelmiş burada ilmi şahsiyeti ve kişiliğiyle Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa'yı kendine hayran bırakmış böylece aralarında güzel bir dostluk ilişkisi kurulmuştur. Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa ile tanışmasından sonra sade ve sakin geçen hayatı değişmiş, saraya kadar uzanan şöhreti ile adından söz ettiren hayat yolculuğu başlamıştır. Bu şöhret yıllarını yaptırdığı eserlerle süslemiş, vaaz ve nasihatleriyle hem devlet erkanını hem de halkı irşat ederek bir ömür geçirmiştir. Her ne kadar bu şöhreti, kendisinin tanınmasına ve hizmetlerine çok fayda sağlamış olsa da yaşadığı dönemin problemlerinin ve çekişmelerinin göbeğinde bulunmasını da kaçınılmaz kılmıştır. II. Viyana seferine padişahı ikna etmede rol aldığı için Kestel'e sürgün edilmiş burada vefat etmiştir. Ardından birçok kıymetli eser ve hayrat bırakan Vâni Efendi, Bursa Kestel'de kendi yaptırdığı caminin haziresine defnedilmiştir. İşte biz de bu çalışmamızla Vâni Efendi'nin hayatını anlatacak, yaşadığı dönemi ana hatları ile ele alacağız. Ardından yaşadığı dönemin olaylarının, fikir ve düşünce hayatına etkilerini anlamaya çalışacağız. "*Kur'ân Kıssalarının Tefsirinde Arâisü'l-Kur'ân Örneği*" isimli bu çalışmamızla Vâni Efendi'nin Kur'ân kıssalarının tefsiri olarak kaleme aldığı *Arâisü'l-Kur'ân ve Nefâisü'l-Furkan ve Ferâdisü'l-Cinân* adlı, alanında yeni bir yöntem ortaya koyan eserini her yönüyle tanıtmak araştırmanın ana gayesidir. Kur'ân kıssalarına dair ayetlerin kronolojik bir esasla derlenip tefsir edildiği ve bu anlamda alanında çok önemli bir başvuru kitabı olabilecek bu eser, onlarca yazma eser nüshaları ile kütüphane raflarında beklemektedir. Bu çalışmamız, Vâni Efendi'nin hayatına, ilmi şahsiyetine, eserlerine özellikle de *Arâisü'l-Kur'ân*'a dair okuyucuya doyurucu bilgiler sunmaktadır. Çalışmamızın, Vâni Efendi'nin her yönüyle incelenmeyi hak eden hayatını ve eserlerini anlatmaya katkı sunacağını düşünüyoruz.

Anahtar Kelimeler: Vâni Mehmed Efendi, Osmanlı, Van, Arâisü'l-Kur'ân, Tefsir

AN EXAMPLE OF 'ARÂISÜ'L-KUR'ÂN' IN THE EXEGESIS OF QURANIC NARRATIVES

Emrullah TOPRAK

Neşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir, Master's Degree,

December 2023

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Mehmet KILIÇARSLAN"

ABSTRACT

Vânî Mehmed Efendi is a significant figure among Ottoman scholars who lived in the 17th century. His full name is Sheikh es-Seyyid Muhammed b. Bistam b. Halil al-Hüseynî. Due to his origin from Van, he is known as el-Vânî, and due to his birthplace, he is also referred to as el-Hûşâbî. Although the exact date of his birth is unknown, he mentions in his works that he was born in the village of Hoşab in Van and that he is a seyyid. He became an orphan at a very young age. Until he reached maturity, he remained under the care of his grandmother and was enrolled in a medrese (religious school) in Van under her guidance. During his medrese education, he lost his grandmother as well and decided to embark on a journey of knowledge, leaving Van for Tebriz, Karabağ, and Gence. Vâni Efendi spent about ten years in Karabağ, where he studied under Karabâğî Nurettin Efendi. He was a versatile Ottoman scholar, renowned for his works in various fields such as Tafsir (Quranic exegesis) and Fiqh (Islamic jurisprudence). After completing his education in Karabağ, he moved to Erzurum, where his scholarly personality and character impressed Grand Vizier Fâzıl Ahmed Paşa, leading to a strong friendship. Following his acquaintance with Grand Vizier Fâzıl Ahmed Paşa, his simple life transformed, and his journey to fame began, reaching even the palace. He adorned these years of fame with his authored works, guiding both the state officials and the public with his sermons and advice throughout his life. While this fame benefited him in many ways, it also placed him at the center of the problems and conflicts of his era. Due to his involvement in convincing the sultan for the Second Vienna Campaign, he was exiled to Kestel, where he passed away. Vâni Efendi, who left behind numerous valuable works and charitable contributions, was buried in the courtyard of the mosque he built in Bursa Kestel. With this study, we aim to narrate Vâni Efendi's life, outline the era in which he lived, and subsequently understand the impact of the events, thoughts, and intellectual life of his time. Our primary goal is to introduce Vâni Efendi's work 'Arâisü'l-Kur'ân and Nefâisü'l-Furkan' and 'Ferâdisü'l-Cinân,' and to comprehensively analyze these works. This work compiles and interprets the Quranic narratives in a chronological manner, potentially serving as an important reference book in the field. Stored on library shelves in numerous manuscript copies, this work waits to be explored. Our study provides a comprehensive insight into Vâni Efendi's life, scholarly persona, and especially 'Arâisü'l-Kur'ân.' We believe that our work will contribute to the thorough exploration of Vâni Efendi's multifaceted life and works.

Keywords: Vâni Mehmed Efendi, Ottoman, Van, Arâisü'l-Kur'ân, Tafsir

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	ii
TEZ YAZIM KLAUZUNA UYGUNLUK.....	iii
KABUL VE ONAY SAYFASI	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
ÖNSÖZ	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

VÂNÎ MEHMET EFENDİ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.1. VÂNÎ MEHMET EFENDİ'NİN HAYATI	6
1.1.1. Tahsil Hayatı, İlim Yolculukları ve Ders Aldığı Hocalar	7
1.1.2. Vâizliği ve Erzurum Yılları.....	8
1.1.3. Köprülü Fazıl Ahmed Paşa ile Tanışması.....	9
1.1.4. Saraya Giden Hayat Yolculuğu.....	10
1.1.5. Yaşadığı Dönemde Rol Aldığı Önemli Vazifeler	12
1.1.6. Yaptırdığı Eserler ve Hayrâtı	13
1.1.7. Sürgün Edilmesi ve Vefatı	14
1.2. YAŞADIĞI DÖNEM OLAN 17. YÜZYILA GENEL BİR BAKIŞ	16
1.3. KALEME ALDIĞI ESERLER	20
1.3.1. Tefsir İlmine Dair Kaleme aldığı eserler	20
1.3.2. Fıkıh İlmine Dair Kaleme Aldığı Eserler.....	23

1.3.3.	Tasavvuf İlimine Dair Kaleme Aldığı Eserler	27
1.3.4.	Muhtelif Meseleler Hakkında Kaleme Aldığı Eserler	30
1.4.	VÂNÎ EFENDİ’NİN İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR	32

İKİNCİ BÖLÜM

KUR’ÂN KISSALARININ TEFSİRİNDE ARÂİS’UL KUR’ÂN ÖRNEĞİ

2.1.	ARÂİSÜ'L-KUR'ÂN HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....	35
2.1.1.	Arâisü'l-Kur'ân Adında Kaleme Alınan Diğer Eserler.....	36
2.1.2.	Eserin Günümüze Kadar Tespit Edilebilmiş Yazma Nüshaları.....	37
2.1.3.	Arâisü'l-Kur'ân'ın Kaynakları	40
2.2.	KISSALARIN TEFSİRİNDE İZLEDİĞİ YÖNTEM	42
2.2.1.	Kur'ân'ı Kur'ân ile Tefsir Etmesi	42
2.2.2.	Kur'ân Rivayetler ile Tefsir Etmesi.....	44
2.2.3.	Tefsirde İsrâiliyyattan Yararlanması.....	48
2.2.4.	Kur'ân'ı Arap Şiirlerinden İstifade ile Tefsir Etmesi	57
2.2.5.	Kıssaları Kronolojik Olarak Kaleme Alması	59
2.2.6.	Mâhir Bir Vâiz Olmasının Tefsir Yazım Diline Etkileri	62
2.3.	ARÂİSÜ'L-KUR'ÂN'DAKİ BAZI KUR'ÂN KISSALARI.....	66
2.3.1.	Âdem (a.s) ve Evlatları Kıssası.....	67
2.3.2.	İdris (a.s.) Kıssası.....	70
2.3.3.	Hârut-Mârut Kıssası	70
2.3.4.	Nûh (a.s.) Kıssası	71
2.3.5.	Hûd (a.s.) Kıssası	75
2.3.6.	Sâlih (a.s.) Kıssası	76
	SONUÇ	78
	KAYNAKÇA.....	81

ÖZGEÇMİŞ 86

KISALTMALAR

- a.g.e.** : Adı geçen eser
a.g.m. : Adı geçen makale
a.g.md. : Adı geçen madde
a.g.t. : Adı geçen tez
bkz. : bakınız
b. : bin
bnt. : bint
cc. : Celle celaluhu
c. : cilt
çev. : çeviren
DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed. : Editör
sav. : Sallallahu aleyhi ve sellem
tahk. : tahkik
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
vb. : ve benzeri
v. : Vefat tarihi
va : varak
Yay. : Yayınları
YEK: Yazma Eserler Kütüphanesi
yy. : Yüzyıl

ÖNSÖZ

En güzel hamdler ve övgüler alemlerin Rabbi'ne, salât ve selâm O'nun habîbi ve elçisi Muhammed Mustafa'nın (s.a.v.) üzerine olsun.

Tarih boyunca ilahi kelamı hakkıyla anlamayı ve hayata tatbik etmeyi en yüce gaye edinen İslam alimleri, her biri Kur'ân'ın farklı bir zenginlik yönünü ortaya koyan nice eserler kaleme almışlardır. Vânî Mehmed Efendi'nin araştırmamıza konu olan *Arâisü'l-Kur'ân ve Nefâisü'l-Furkan ve Ferâdisü'l-Cinân* adlı eseri de bu yüce gayenin bir ürünüdür.

Memleketim Van'ın alimlerine dair okumalar yaptığım sırada tanıma fırsatı bulduğum Vânî Efendi, hayat serüveni ve eserleriyle ilgimi ziyadesiyle cezbetti. Vânî Efendi'ye dair okumalar yapmaya karar verdiğim zaman fark ettim ki XVII. yüzyılın meşhur alimlerinden olan, yaşadığı dönemde ilmine ve fikrine danışılan Vânî Efendi ve eserleri, layık olduğu ilgiyi görememiştir. Birçok alanda muhtelif eserler veren Vânî Efendi, tefsir alanında *Arâisü'l-Kur'ân ve Hulâsâtu't-Tefâsîr* adında iki eser kaleme almıştır. *Arâisü'l-Kur'ân* adlı eseri Kur'ân'daki peygamber kıssalarına dair kaleme aldığı bir tefsir iken *Hulâsâtu't-Tefâsîr* adlı eseri ise tam bir Kur'ân tefsiri yazmak niyeti ile başladığı ancak ömrü vefa etmediği için bitiremediği tefsiridir. Yaptığımız araştırmalarda Vânî Efendi'den önce Kur'ân kıssalarına dair ayetlerin bir kitapta tefsir edildiği benzeri bir esere rastlayamadık. Şayet öyleyse *Arâisü'l-Kur'ân ve Nefâisü'l-Furkan ve Ferâdisü'l-Cinân*, Kur'ân kıssalarına dair ayetlerin derlenerek bir eserde tefsir edildiği ilk eser olmaktadır. İşte biz Vânî Efendi'nin bu nadide eserini biraz daha göz önüne çıkarmaya ve tanınmasını sağlamaya katkı sunacağına inandığımız bu çalışmamızı kaleme aldık. Nitekim yaşadığı dönemde devlet erkanında sözüne itibar edilen, halk arasında vaazlarına

rağbet edilen Vânî Efendi'nin hayatı ve eserlerinin, her yönüyle araştırma konusu olmaya layık olduğu kanaatindeyiz.

İki bölümden oluşan çalışmamızın birinci bölümünde Vânî Efendi'nin hayatına ve eserlerine dair bilgiler yer almaktadır. Bu bölümde yeni bilgiler ve bulguları da göz önünde bulundurarak Vânî Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgiler vermeye gayret ettik. İkinci bölümde ise çalışmamıza kaynaklık eden *Arâisü'l-Kur'ân* eseri hakkında genişçe bilgiler aktardıktan sonra Kur'ân kıssalarının tefsirinde Vânî Efendi'nin metoduna ve eserin özelliklerine dair doyurucu bilgiler vermeye çalıştık. Bu bölümde *Arâisü'l-Kur'ân*'ın yazma eser nüshalarının kütüphane kataloglarına dair en geniş bilgiler yer almaktadır.

Bu çalışmamızın, Vânî Efendi'nin ilmi kişiliğindeki zenginliğini biraz daha gün yüzüne çıkarmasına, eserlerine dair daha kapsamlı çalışmalar yapılmasına bir nebze katkı sunması en büyük temennimizdir.

Bu çalışmanın yapılması esnasında Vânî Efendi hakkında ülkemizde ilk defa yüksek lisans düzeyinde çalışma yapan ve makaleler kaleme alan, araştırma sürecinde eserlerinden çokça istifade ettiğim Prof. Dr. Erdoğan PAZARBAŞI'na, çalışma süresi boyunca bilgi birikim ve tecrübelerinden son derece istifade ettiğim, bu çalışmanın anlamlı bir bütün haline gelmesi noktasında değerli vakitlerini cömertçe sarf ederek ilgi alaka gösteren kıymetli tez danışmanım Doç. Dr. Mehmet KILIÇARSLAN hocama şükranlarımı sunarım.

GİRİŞ

ÇALIŞMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Söz konusu araştırmamızın konusu, yaşadığı dönemlerde adından çokça söz ettiren hem bir vaiz hem de müfessir olan Muhammed b. Bistâm el-Hûşâbî el-Vânî'nin kaleme aldığı “*Arâisu'l-Kur'an ve Nefâisu'l Furkân ve Ferâdisu'l Cinân*” adlı eserinin kıssaların tefsirindeki yöntem ve metodunun incelenmesidir. Vânî Efendi, Osmanlı Devleti'nin XVII. asır alimlerindedir. Halk arasında ve kitaplarında “Vânî Mehmed Efendi” diye anılır ve tanınır olmuştur. Hem yaşadığı dönemin fikri, siyasi çalkantıları, hem de kendi özgün fikri yaklaşımlarının tefsir anlayışında etkileri açıkça gözlemlenebilmektedir. Yeni ve özgün ilmî faaliyetlerin durakladığı, şerh ve haşiyecilikten öteye pek yeni eserlerin kaleme alınmadığı bir zamanda Vânî Mehmed Efendi, *Arâisu'l-Kur'an*'ı kaleme almıştır. Kendisinin çok mâhir bir vaiz olduğu, hatta IV. Mehmed'in yanından ayırmadığı, vaazlarını bizzat dinlediği bilinmektedir. Bu vaizlik yönünün de vermiş olduğu ifade akıcılığını, kıssaların tefsirinde de göstermektedir.

Arâisü'l-Kur'an, farklılığı ve üslubu ile her yönüyle incelenmeye layık bir eserdir. Bu araştırmamız incelendiğinde Kur'an'da geçen her kıssaya dair derli toplu bilgiler sunan *Arâisü'l-Kur'an*'nın bir başvuru kaynağı olma özelliği taşıdığı görülecektir. *Arâisu'l-Kur'an*, yöntem ve metodu itibariyle alanında pek benzeri bulunmayan bir eser olmasına rağmen ne yazık ki pek iltifat görmemiştir. Üzerine yapılan çalışmalarını incelediğimizde Prof. Dr. Erdoğan Pazarbaşı'nın 1987 yılında yüksek lisans tezi olarak kaleme aldığı “*Arâisu'l-Kur'an Adlı Eserin Tahlihi*” çalışmasının, bu eser üzerine yapılmış en önemli çalışma olma özelliğini günümüze kadar koruduğunu görüyoruz. Bu çalışma dışında 2009 yılında Bursa'da “Vânî Mehmed Efendi Sempozyumu” düzenlenmiş olsa da burada *Arâisu'l-Kur'an*'ın metodu üzerinde pek durulmamıştır. Bu önemli iki çalışma dışında eser ile direk alakalı olmasa da birkaç

makale kaleme alınmış, bunlarda da isim karışıklıklarından kaynaklı birtakım yanlışlıklar söz konusudur.

Tüm bunlarla birlikte eserin hakkettiği bir tahkiki dahi yapılamamıştır. Şu ana kadar yaptığımız araştırmamızda 24 farklı nüshasını tespit ettiğimiz eserin, Beyrut'ta Said Abdul Fettah tarafından tahkiki yapılmaya çalışılmış ve basılmıştır. Fakat 2007'de yapılan bu çalışmada söz konusu yazar sadece Teymûr Paşa kütüphanesindeki nüshayı esas almış, hatta bundan başka nüshasının olmadığını da söyleyerek tahkik etmeye çalışmıştır. Tek nüsha esas alınarak yapılan bu tahkik çalışmasını inceledik. Elimize geçen diğer nüshalarla da karşılaştırdık. Sonuçta bu tahkik çalışmasında kabul edilemeyecek birçok yanlış ve hataların mevcut olduğunu ne yazık ki müşahede ettik. Öyle ki yazar elindeki nüshada okuyamadığı bazı yerleri elinde olmayan nüshalarda gayet açık okunabilmesine rağmen noktalamalarla boş bırakarak okunamadığını dipnotta belirtmiştir. Kanaatimizce böyle bir tahkik çalışması metin tenkidi kriterlerinin hiçbirini karşılamamaktadır. Dolayısıyla bu eser ciddi bir tahkike ihtiyaç duymaktadır. Yapacağımız bu çalışmamız ile göz önünde olmayan bu eseri göz önüne çıkarmaya ve hakkettiği ilgiyi bulmasına katkıda bulunmaya çalışacağız. Çalışmamızda Vâni Efendi'nin hayatına dair bilgileri, *Arâisü'l-Kur'ân*'ın farklı yönlerini ve Vâni Efendi'nin kıssaların tefsirinde izlediği yöntemini konu edinecek, etraflı bir şekilde bunları ele almaya çalışacağız.

ARAŞTIRMANIN AMACI

Kur'an'da geçmişte yaşamış peygamberler ve kavimlerine dair pek çok haberler verilmiştir. Bu haberlerin bir türü de kıssalardır. Yüce Allah, Resulüne (s.a.v.) geçmiş peygamberlerin hayatlarını, başlarından geçenleri, çoğu yerde kıssalar ile haber vermektedir. Âdem (a.s) kıssası. Nûh (a.s) kıssası. Yusuf (a.s) kıssası, bunlardan sadece bazılarıdır. Bu kıssalardan haberler veren ayetler, bazı yerlerde peş peşe konu bütünlüğü içerisinde gelirken, bazı yerlerde de dağınık şekilde aktarılmaktadır. Tüm bunlarla birlikte her kıssada ayrıntılı bilgiler aktarılmamakta, bazen sadece anlatılmak istenen mesaja odaklanılması istenmektedir. İşte bu ve benzer durumlar bu ayetlerin tefsirlerinin önemini ve zorluğunu ortaya koymak bakımından yeterlidir. Çünkü Kur'an kıssaları ile ilgili ayetlerin toplanması, kronolojik bir olay örgüsünün belirlenmesi, sebep sonuç ilişkilerinin belirlenmesi, isrâiliyyatın ayıklanması,

rivayetlerin sahihini sakîminden ayırmak ve daha nice zorluklar müfessirleri beklemektedir. İşte *Arâisu'l-Kur'an* adlı eseri ile Vânî Mehmed Efendi, örnek olabilecek bir metod çizmiştir. Elbette Vani Mehmed Efendi'ye gelinceye dek birçok müfessir bu kıssaları ve ilgili ayetleri tefsir etmişlerdir. Ama hemen hemen hepsi bunu, ayetlerin yeri ve sırası geldiği zaman tefsir etme yolu ile yapmıştır. *Araisu'l Kur'an* benzeri eserler de kaleme alınmıştır elbette, ancak *Arâisü'l-Kur'ân* incelendiğinde alanında pek çok eseri geride bıraktığı görülecektir. İşte bizim bu çalışmayı yapmaktaki amacımız, *Arâisu'l-Kur'an* adlı tefsiriyle Vânî Mehmed Efendi'nin Kur'an kıssalarına dair ayetleri bir araya getirmek suretiyle, bir olay örgüsü içerisinde kaleme aldığı tefsirinde izlediği metodu ve örnekliliği ortaya çıkarmaktır.

Biz, söz konusu bu araştırmamız ile, Vânî Mehmed Efendi'nin Kur'an kıssalarını tefsir ederken izlediği yol ve yöntemini her yönü ile inceleyecek; bu izlediği yöntemin, söz konusu ayetleri anlamaya katkısını ve Ulumu'l Kur'an'a kazandırdıklarını ortaya koymaya çalışacağız.

ARAŞTIRMANIN KURAMSAL ÇERÇEVESİ VE YÖNTEM

Çalışmamızda ilk önce *Arâisu'l-Kur'an* ve *Nefâisu'l-Furkân* ve *Ferâdisu'l-Cinân* adlı eseri ele alıp yazarı Vânî Mehmed Efendi hakkında gerekli bilgileri verdikten sonra eserin Kur'an kıssalarına yaklaşımını ve örnekliliğini izah etmeye çalıştık. Bununla birlikte eser ve Kur'an kıssalarına yaklaşımı hakkında doyurucu bilgilere yer vermeye çalıştık. Vânî Efendi'nin Kur'an'daki peygamber kıssalarını bir olay örgüsü içerisinde, ayetleri ve rivayetleri toplamak suretiyle tefsir ederken nasıl bir tefsir metodu izlediğini her yönü ile incelemeye çalıştık. Eserin yazılış metodunu ve yazarın tefsir metodunu ortaya çıkarabilmek için bu alanda yapılan benzer çalışmalardan ve birikimlerden de istifade ettik.

Tarihin belli bir döneminde yaşanmış bir vakıa veya herhangi bir şahsiyet araştırılmak istendiğinde en sağlıklı bilgilere o döneme en yakın zamanda yazılmış eserler üzerinden ulaşılır. Bu türden malumatlara bazen biyografik eserlerden derli toplu bir şekilde ulaşma imkânı olurken, bazen de farklı amaçlarla yazılmış eserlerden araştırma konusuyla alakalı dağınık bilgileri bir araya getirmek suretiyle söz konusu vakıa veya şahsiyet hakkında birtakım bilgilere ulaşma imkânı elde edilebilir. Bu türden bilgiler

aktaranların bu vakiya bizzat şahit olma veya o şahsiyetle bizzat görüşmüş olmaları en az aktarılan bilgiler kadar önemlidir. Zira bu husus aktarılan malumatların ne denli sağlıklı olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir. Bu nedenle araştırmamıza konu olan Vâni Mehmed Efendi hakkında en sağlıklı bilgilere ulaşabilmek için ilk önce onun yaşadığı dönemde kaleme alınan eserlere müracaat ettik. Vâni Efendi'nin yaşadığı 17. asırda kaleme alınmış biyografik eserler olan *Zeyl-i Şakâ'ik* ve *Vekâyi'u'l-Fuzalâ* Vâni Efendi'nin hayatı hakkında pek çok kıymetli bilgiler sunmaktadır.

Vâni Mehmed Efendi'nin hayatına dair en geniş malumatı bize *Zeyl-i Şakâ'ik* adlı eserinde Uşşakizâde İbrâhim Efendi (ö. 1136/1724) aktarmaktadır.¹ Uşşakizâde'nin bu eserini Vâni Efendi'nin talebesi, damadı ve aynı zamanda dönemin Şeyhu'l-İslam'ı olan Feyzullah Efendi'nin (ö. 1115/1703) isteği üzerine yazdığını ve yakınlıklarını göz önüne alırsak Vâni Efendi'nin biyografisindeki tafsilatlı bilgileri damadından öğrendiği söylenebilir.² Zira Uşşakizâde Vâni Efendi'nin doğumu, çocukluğu, tahsil hayatı, saraya uzanan hayat yolculuğu gibi dışarıdan birinin bilemeyeceği türden pek çok bilgiler aktarmaktadır.

Vâni Efendi'nin biyografisine yer veren bir diğer eser, Şeyhî Mehmed Efendi'nin (ö. 1144/1731) kaleme aldığı *Vekâyi'u'l-Fuzalâ* isimli eseridir.³ Her iki eser de Vâni Efendi'nin vefatına yakın bir tarihte, onu tanıyanların yaşadığı bir zamanda kaleme alınması bakımından önem arz etmektedir. Bununla birlikte Uşşakizâde'nin eseri Şeyhî'nin eserinden önce kaleme alınmış olması ve daha detaylı bilgilere yer vermiş olması hasebiyle, bugüne kadar Vâni Efendi'nin hayatı hakkında yazılan hemen hemen her çalışmaya kaynaklık etmiştir.⁴

¹ İbrâhim Hasîb Efendi Uşşakizâde, *Zeyl-i şakâ'ik: Uşşakizâde'nin Şakâ'ik zeyli (inceleme-metin)*, thk. Ramazan Ekinci, ed. Derya Örs (Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017).

² Raşit Gündoğdu, "Uşşakizâde İbrâhim Efendi (ö. 1136/1724)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2012).; Mehmet Serhan Tayşi, "Feyzullah Efendi, Seyyid (ö. 1115/1703)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1995).

³ Mehmed Efendi Şeyhî, *Vekâyi'u'l-fuzalâ: Şeyhî'nin Şakâ'ik zeyli*, thk. Ramazan Ekinci, ed. Derya Örs (Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2018).

⁴ Uşşakizâde'nin eserini 1703/1114 yılında, Şeyhî Efendi'nin eserinin ilgili cildini, yani ikinci cildini 1724/1137 yılında tamamlandığı eserlerinde aldıkları notlardan anlaşılmalıdır. Daha detaylı bilgi için bkz. Şeyhî, *age*; Uşşakizâde, *Zeyl-i şakâ'ik*.

Vânî Efendi'nin yaşadığı dönem, ilerde detaylıca yer vereceğimiz gibi çalkantılı ve çok önemli hadiselerin meydana geldiği bir dönemdir. Vâni Efendi bulunduğu makam ve konum itibariyle bu olaylarla birebir veya dolaylı olarak muhatap olmak durumunda kalmıştır. Bu yüzden 17. yüzyılda meydana gelen fukaha ve sofular çatışması, Sabatay Sevi olayı, Edirne vakası gibi birçok önemli olayın anlatıldığı tarih kaynaklarında farklı şekillerde Vâni Efendi hakkında bilgilere ulaşmak mümkündür. Yalnız şunu da belirtmek gerekir ki Vâni Efendi, bu meselelerin hemen her birinde diğerlerinden farklı bir yere konumlandırılmıştır. Günümüzde de Vâni Efendi'ye dair yazılan yazılarda bu farklı konumlandırmaların etkileri görülmektedir.

Biz Vâni Efendi'nin hayatını daha çok Uşşâkizâde'nin *Zeyl-i Şakâ'ik* ve Şeyhî'nin *Vekâyi'u'l-Fuzala* eserlerini esas alarak ve bugüne değin Vâni Efendi hakkında yazılanlarla da bunu zenginleştirerek aktarmaya çalışacağız. Ardından *Arâisü'l-Kur'ân* adlı eserini her yönüyle inceleyecek, bu eserin özelliklerini ve Vâni Efendi'nin kıssaları tefsir ederken izlediği metodunu ortaya koymaya çalışacağız. Tüm bunlarla birlikte eseri farklı kılan yönleri, Vâni Efendi'nin vaiz olmasının tefsir yazım diline etkileri ve yaşadığı döneme dair yaptığı güncel yorumları da yeri geldikçe aktarmaya gayret edeceğiz. Vâni Efendi'nin metodunu daha iyi anlamak adına eserden bazı kıssalar üzerinde çalışma sonunda metot incelemesi de yapacağız. Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

BİRİNCİ BÖLÜM

VÂNÎ MEHMET EFENDİ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.1. VÂNÎ MEHMED EFENDİ'NİN HAYATI

Vânî Mehmed Efendi (ö. 1096/1685) 17. yüzyılda yaşamış Osmanlının önemli ilmî ve siyasî şahsiyetlerindedir. Van iline bağlı Hoşab kasabasında dünyaya gelmiştir. Vânî Efendi'nin tam künyesi Şeyh es-Seyyid Muhammed b. Bistam b. Halil el-Hüseynî⁵ olup Vanlı olmasına nispetle el-Vânî, doğduğu kasabaya nispetle de el-Hûşâbî⁶ olarak anılagelmiştir. Bununla birlikte kaynaklarda daha çok kendisi için Vânî Mehmed Efendi lakabı kullanılmıştır. Zaman zaman isim benzerliğinden ve kayıt hatalarından olsa gerek Vânî Mehmed Efendi ile Vankulu Mehmed Efendi (ö.1000/1592) birbirine karıştırılmıştır.⁷ Yine Türkiye Yazma Eserler kayıtlarında Vânî Mehmed Efendi'nin Ustüvânî Mehmed Efendi ile de karıştırıldığını ifade etmek gerekir. Öyle ki kayıtlarda birinin eserinin bir diğerinin adı ile kayıtlandığı görülmektedir.⁸

Vânî Mehmed Efendi'nin nerede doğduğu bilinse de şu ana kadar kaynaklarda kaç yılında doğduğu ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır. Vânî Efendi eserlerinde buna

⁵ Uşşâkizâde, *Zeyl-i şakâ'ik*; Şeyhî, *age*; Erdoğan Pazarbaşı, "Vani Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990), 25.

⁶ Hoşâb, Van'ın Gürpınar İlçesine bağlı Van'a 90 km uzaklıkta bulunan bugünkü adıyla "Güzelsu" diye anılan bir köyüdür. Önceleri kasaba olan bu köy, görkemli bir Osmanlı kalesi ve toprak surlarıyla çevrilmiş olmasından anlaşılacağı üzere Osmanlı için önemli sınır karargahlarındandı. Uşşâkizâde, buranın o zamanlar Van'a bağlı bir kazâ olduğunu ve Vânî Efendi'nin de bu kazânın köylerinden bir köyde dünyaya geldiğini aktarmaktadır.(Uşşâkizâde, *Zeyl-i şakâ'ik*.)

⁷ YEK kataloglarında Vankulu Mehmed Efendi'nin *Lugat-ı Vankulu* eserinin nüshalarından bazıları Vânî Mehmed Efendi'nin eseri zannedilerek onun adına kayıtlanmıştır. Bkz. İstanbul Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi, Veliyuddin Efendi Koleksiyonu, 297.5, 492.7 numaralar ile kayıtlı Vankulu Mehmed Efendi'ye nispeti sabit olan yazmalar Vani Efendi'ye nispet edilmiştir.

⁸ YEK kataloglarında Vânî Mehmed Efendi'nin *Haşiye 'alâ Düreri'l-Hükkam fi Şerhi Gureri'l-Ahkam* eseri isim benzerliğinden Üstüvânî Mehmed Efendi Dimaşki'ye nispet edilmiştir. Bkz. Ankara Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazma Eserler Koleksiyonu, Demirbaş no: 06 Mil Yz A 6492.

değınmediği gibi kendisiyle aynı dönemde yaşıayan ve ahababı olan Evliya Çelebi (ö. 1095/1684) de, damadı Şeyhülislam Feyzullah Efendi'ye (ö.1115/1703) yakınlığı bulunan Uşşakizâde (ö. 1136/1724) de eserlerinde Vâni Efendi'nin doğum yılına dair bir bilgi aktarmamışlardır. Doğum tarihi hakkında bir bilgiye ulaşılammış olsa da vefatının 1096/1685 yılının Zilkade ayında olduğu bilinmektedir.⁹ Künyesinden de anlaşılacağı üzere kendisi seyittir. Nitekim hem *Arâisu'l-Kur'an* adlı tefsirinin başında hem de *Fetâva* isimli eserinin başında kendi soyunu Ehl-i Beyte dayandırdığı görülür.¹⁰ Çocuklarından ikisinin, torunlarından altısının "Seyyid" unvanıyla anılmış olması, çocuklarından birine "Hasan" bir diğere "Hüseyn" isimlerini vermesi de bu kabulün göstergesi açısından önemlidir.¹¹

1.1.1. Tahsil Hayatı, İlim Yolculukları ve Ders Aldığı Hocalar

Uşşakizâde'nin aktardığına göre Vâni Efendi çok küçük yaşlarda anne ve babasını kaybetmiş, rüşdüne erene kadar ninesinin hidânesinde kalmıştır. Henüz rüşdüne ulaşmışken ibtidâi birtakım ilimleri tahsil için Van'da bir medreseye yazdırılmıştır. İlim yolcuğunun temhîd kısmı diyebileceğimiz bu ilk merhalesini medresede sürdürürken müşfika ninesini de kaybetmiştir. Daha çok küçük yaşlarda yetim ve öksüz kalan Vâni Efendi, kendine kol kanat geren ninesini de kaybedince Van'da duramamış, ilim tahsili için terk-i diyâr etmeye karar vermiştir. İlk olarak Tebriz'e giden Vâni Efendi burada bir müddet kalmış, bir takım ilimler tahsil ettikten sonra Râfizi etkilerinin yoğun olduğu Tebriz'i onların tesirinde kalma korkusuyla terk ederek Gence'ye¹² oradan da Karabağ'a¹³ geçmiştir.¹⁴ Karabağ'da devrin saygın âlimlerinden Molla Nureddin ile tanışmış ve onun rahle-i tedrisinde on yıl boyunca birçok alandan dersler okumuştur.¹⁵ Molla Nureddin'den çokça istifade eden Vâni Efendi sadece onunla da yetinmeyerek burada Karabağî İsmâil Efendi, Veliyuddin

⁹ Uşşakizâde, *Zeyl-i şakâ'ik*; Şeyhî, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, s. 850.

¹⁰ Muhammed b. Bestam El-Vâni, *Arâisü'l-Kur'an ve Nefâisü'l-Furkân ve Ferâdisü'l-Cinân* (Beyrut, 2007); Mehmed Efendi Vâni, *Fetâva*, Ankara-Milli Kütüphane, Samsun İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, 55 Hk 322, va. 2.

¹¹ Vâni Mehmed Efendi'nin şeceresi ile ilgili bkz. *Mefail Hızlı, "Vani Mehmed Efendi, Ailesi, Yakınları ve Medresesi Hakkında Yeni Bilgiler ve Belgeler"*, s. 14.

¹² Bugün Azerbeycan sınırları içerisinde yer alan bir şehirdir.

¹³ Azerbeycan sınırları içerisinde olmasına rağmen Ermenistan tarafından yıllarca işgal edilmiş, nihayet Kasım 2020 yılında tekrar özgürlüğe kavuşturulan Azerbeycan'da bir bölgenin adıdır.

¹⁴ Bu hususu Uşşakizâde şöyle aktarır: "*Kesret-i erbâb-ı rafz u ilhâd mâni'-i râh-ı reşâd olur.*" *mülâhazasıyla misâl-i cûybâr anda dahî qarâr itmeyüp...* bkz. Uşşakizâde, *Zeyl-i şakâ'ik*, s. 851.

¹⁵ Uşşakizâde, *Zeyl-i şakâ'ik*, s. 850-853.

Efendi, Mehmed Abdulmü'mîn Efendi gibi devrin önemli âlimlerinden de dersler okumuş, onlardan istifade etmiştir.

Yazdığı eserlerde kullandığı dilin belâğatını ve fesâhatını göz önüne alırsak Tebriz'de ve Karabağ'da çok iyi derecede Arapça ve Farsça öğrendiğini söyleyebiliriz. Nitekim onun bu lugâvî temeyyüzünü çalışma konumuz olan *Arâisü'l-Kur'ân* adlı tefsirinde de açık bir şekilde görebilmekteyiz. Öyle ki Vânî Efendi bu eserini Arapça olarak kaleme almış, sarf, nahiv ve belâğat ilimlerini ayet tefsirlerinde çok etkin olarak kullanmıştır. Diğer taraftan Vânî Efendi belâğatle ilgili müstakil bir risâle de kaleme almıştır.¹⁶ Başta tefsir olmak üzere, hadis, siyer, peygamberler tarihi, fıkıh ilimlerinde adından söz ettirmiş ve bu alanlarda birçok eserler, risaleler yazmıştır. Uşşâkizâde, Vânî Efendi'nin ilim yolunda ulaştığı seviyeyi şu beyitle çok güzel özetlemektedir:

*İlmîni yazmak istesem bir nice fasl-ü bâb olur,
Fazlını şerhe başlasam noktası bir kitap olur.*¹⁷

1.1.2. Vâizliği ve Erzurum Yılları

Karabağ'da on yıl kadar kalan Vânî Efendi burada ilim tahsilini tamamladıktan sonra Erzurum'a gelmiştir. Burada bulunduğu yıllarda evlenmiş ve çocuk sahibi olmuştur.¹⁸ Çok kısa sürede Erzurum halkının gönlünde yer etmiş ve camilerde vaazlar vermeye, kurduğu ders halkaları ile öğrenciler yetiştirmeye başlamıştır. Nitekim Erzurum'da II. Süleyman ve Şehzade Mustafa dönemlerinde Şeyhülislamlık yapmış olan Feyzullah Efendi (ö.1115/1703) ile *Nazmu'l-Ulûm*, *Nazmu'l-Leâlî* mesnevilerinin sahibi Tokadî İshak b. Hasan (ö.1100/1689) gibi önemli şahsiyetler Vânî Efendi'den uzun yıllar eğitim almıştır. Tokadî, Vânî Efendi'den 22 ilim tahsil ettiğini ifade ettiği *Nazmu'l-Ulûm* mesnevisinde birçok yerde hocasını methetmiş, hatta "*Medh-i Üstazü'l-Vânî el-Âlimu'r-Rabbânî Sellemehu'l-Meliku's-Samedânî*" adında bir başlık dahi açmıştır.¹⁹ Tokadî, bir beytinde Vânî Efendi'nin vâizlikteki maharetine şu şekilde işaret etmiştir:

¹⁶ "*Belağate Dair Bir Risale*" Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, 3653/21 numarada kayıtlıdır. Konuyla ilgili bkz. *Yasin Kiliç*, "Bir Hatip ve Eğitimci Olarak Vani Mehmed Efendi, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri", *Journal of Turkish Studies* 10/10/3 (2015), 617.

¹⁷ Uşşâkizâde, *Zeyl-i şakâ'ik*, s. 852.

¹⁸ Mehmet Yalar, *Vani Mehmed Efendi ve Münşeat'ı*, s. 46.

¹⁹ Tokadî bu başlık altında hocası Vani Mehmed Efendi'yi şu beyitlerle anmıştır;

*Ferîd-i asr üstâz-ı efâdil, Hilâl-âsâ müşârün bi'l-enâmil,
Dil-i sâfisi deryâ-yı maânî, Şeh-i huffâz-ı vahy-i âsumânî,*

*Hasendür belki ahsen halka vâiz
Ola Vâni gibi bahr-ı mevâiz²⁰*

Vâni Efendi Erzurum’da vâizliği ile ön plana çıkmış, hem vaazları hem de yaşantısıyla halk üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Etkili hitabet ve vaazlarıyla çok kısa sürede şöhreti artmış ve nâmı dilden dile dolaşmıştır. Öyle ki bu şöhreti onu hünkâr vâizliğine kadar yükseltmiştir.

1.1.3. Köprülü Fazıl Ahmed Paşa ile Tanışması

Hayatının bu dönemine kadar normal bir yaşantı sürmekte olan Vâni Efendi için Sadrazam Köprülüzâde Fâzıl Ahmet Paşa (ö. 1087/1676)²¹ ile tanışmak hayatının dönüm noktası olmuştur. Henüz 24 yaşında iken 1069/1658 yılının Zilhicce ayında Erzurum’a vâli olarak atanan Köprülüzâde, yeni vazifesini tebrik için gelenlerden Vâni Efendi’nin güzel vasıflarını işitmiş ve kendisinde herkesin dilinden düşürmediği bu zâta karşı bir merak uyanmıştır. Uşşakizâde bu tanışmayı Köprülüzâde’den naklen şu şekilde anlatır: “...*Amma bu ilgi alakaya sebep olan şey söz konusu vezirden (Köprülüzade) bugüne nakledilmektedir ki; ne zaman ki Erzurum eyaleti bizim tasarrufumuza verildi, herkes tebrik ve tehenîlerini iletmek için gelip te akabinde mezbûr şeyhin güzel vasıflarından ve ahlak- ı celilesinden bahsedip ilim ve faziletinin yüceliğini beyan etmeleriyle hakikaten derûnumda bir an evvel sohbetlerine katılma isteği yer etti. Yola çıkıp şehre yakın bir mahalleye vardığımda ulemâ ve sulehâ topluluğu hizmet-i istikbale hâzır-u müheyya olduklarını haber vermelerine binâen; acaba Vâni Efendi hangisidir diye soru sordum. “Kendileri gelmediler.” diye cevap verilince beşer îcabı içimde ona karşı büyük bir öfke ateşi tutuştu. İçimden onu tahkir ve tezlil ile cezalandırmaya azmetmiştim. Ertesi gün ziyaretimize gelip huzura girmek için izin istediklerinde nefse uymam önceki azmimi kuvvetlendirdi ve ilk önce ayağa kalkmamaya karar vermiş idim amma Şeyh hazretleri kapıya gelip de;*

*Velî âdetli fi’li hark-ı âde, Ziyâde şemse takvası ziyâde,
Virür kim nice Kur’ân’a maânî, Ne Beydâvî ne Sâdî Taftazânî,
Elemden hıfz ola nâzûk vücûdı, Terakkîde ola hüzn-i hasûdı.*

Nazmu’l Ulum hakkında daha geniş bilgiler ve Tokadî’nin beyitler için bkz. Bayram Özfırat, *Tokatlı İshak Efendi’nin Nazmu’l-Ulum, Nazmu’l-Le’âli Ve Manzûme-I Keydâni Adlı Mesnevileri (inceleme-Metin)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

²⁰ Özfırat, *Tokadî, Nazmu’l-Ulûm*.

²¹ Abdulkadir Özcan, “Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa (ö. 1087/1676)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2002, s. 260,263.

terkibini iştittirerek okumaya başlayıp tamamladıktan sonra selam verince o anda bi-emrillah bana başka bir hâl arız oldu. Derken derunûmda gizli olan öfke ve gazap tümüyle yok olmuş ve çaresiz ayağa kalkmış idim. Velhasıl, bu mukabelemizde çeşitli ilimlere dair üstünlüğüne, mücevherler saçarcasına konuşmalarından şahit olunca derûnumda ona karşı muhabbet ve dostluğum bir kat daha arttı. Öyle ki bu meclislerimizin uzamasını, hiç bitmemesini isterdim...’’²³

1.1.4. Saraya Giden Hayat Yolculuğu

İki yıla yakın bir süre Erzurum valiliği görevinde bulunan Köprülüzâde, bu süre içerisinde Vânî Efendi ile birlikteliğini sürdürmüştür. 1072/1661 yılında İstanbul Kaymakamlığına getirilmiş, henüz iki ay görev yapmadan IV. Mehmed’in sadrazamı olan babası Köprülü Mehmed Paşa’nın (ö. 1072/1661) rahatsızlığı üzerine Edirne’ye geçmiştir. Uşşâkizâde’nin aktardığına göre bu ziyaretinde vezir babasına Vânî Efendi’den övgüyle bahsetmiş ve “*Hayfdur ki öyle bir vucud-ı hü mâ-nümûd aksa’l-bilad-ı devlet-i Osmaniyye’de peygûle güzîn-i inziva ola.*” diyerek babasından ilim hazinesi böyle bir zatın Padişah’a yakın bir mevkiye getirilip kendisinden istifade edilmesi için ricada bulunmuştur. Babası da bir elçi göndermek suretiyle Vânî Efendi’yi Edirne’ye davet etmiştir.²⁴ Vânî Efendi henüz yoldayken Köprülü Mehmed Paşa vefat etmiş, yerine oğlu Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa IV. Mehmed’in sadrazamlığına tayin edilmiştir.²⁵ Köprülü, Edirne’ye varan Vânî Efendi’yi izzet-i ikram ile karşılamış, ona bir hâne tahsis etmiştir. Uşşâkizâde’nin aktardığına göre Edirne’de de cami vaazlarına devam eden Vânî Efendi çok kısa sürede halkın ilgi alakasını celbetmiştir. Yine bir cuma günü Cami-i Atîk’te vaaz ederken Sultan IV. Mehmed Cuma namazını eda için habersizce o camiye gelmişti. Camiye gelen cemaatin içeride kürsüye yakın oturabilmek için koşuşturma seslerini işitince etrafındakilere bu seslerin sebebini sordu. Etrafındakiler bu suale; “Sizi görmek için insanlar koşuşturmaktadırlar.” diye cevap verseler de bu cevap IV. Mehmed’i tatmin

²² “*Fakirin kapısındaki emîr ne güzeldir, Emîrin kapısındaki fakir ise ne kötüdür.*”

²³ Uşşâkizâde’nin Köprülüzâde’den naklen aktardığı bu konuşmayı sadeleştirilmeye çalışarak aktardık. Metnin latinize edilmiş aslı için bkz. Uşşâkizâde, *Zeyl-i şakâ’ik*, s. 855-856.

²⁴ Türkal Nazire Karaçay, *Silahdar Findıklili Mehmed Ağa Zeyl-İ Fezleke* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2012), s. 376.

²⁵ Özcan, “Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa (ö. 1087/1676)”.

etmemiştir. Aşağıdan gelen seslerin sebebini öğrenmek için bakan Sultan insanların cami içine doğru koşuşturduklarını görünce yanındakilere: “*Bu cevap ne biçim yanlış ve doğruluğu olmayan bir cevaptır ki ben taşrada iken beni temâşa için gelen halkım beni görebilmek için camiden dışarı koşacakken caminin içine mi koşuyor?*” diye cevap vermiştir. Bir süre sonra Cuma vaazına başlayan Vânî Efendi’nin vaazını ve akabinde hutbesini dinleyince bu koşuşturmanın sebebini anlamış ve Vânî Efendi’nin vaaz ve hitabetine hayranlığını gizleyememiştir. Yanındakilerden Vânî Efendi hakkında bilgi alan Sultan IV. Mehmed onunla tanışmak istemiştir.²⁶ Bu ilk tanışma ve görüşmenin Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa’nın aracılığıyla olduğu ve bu tanışma hadisesinin İstanbul’da gerçekleştiği şeklinde bilgiler nakledilmiş olsa da bu rivayetler Silahdar, Uşşâkizâde ve Şeyhî’nin aktardıkları bilgilere ters düşmektedir.²⁷

Bu tanışmada Vânî Efendi’ye hayran kalan IV. Mehmed onu yakınında istemiştir. Bu yakınlık sayesinde IV. Mehmed ile münasebetleri epeyce artan Vânî Efendi, Sultan nezdinde hatırı sayılır bir konuma gelmiştir.²⁸ Öyle ki Sultan birçok işlerde onun fikirlerine başvurur, onun yönlendirmelerini dikkate alarak uygulardı.²⁹ Sultan çıktığı seferlerde, hatta avlarda dahi onu yanında götürürdü.³⁰ Silahdar, Kamanıçe Kalesi’nin fethinden sonra Sultan’ın Vânî Efendi’ye hediyeler verdiğini ve arkasında namaz kıldığını şöyle aktarır:

*“Hattâ ilbâs-ı hil’at esnâsında Şeyh Vânî Mehmed Efendi perde ardında bulunmağın çağırulup “behey efendi görünmüyorsun seni unutmuşuz” deyü iltifât idilüp, bir fâhir sûf kürk giydirdi... Ba’de’s-salât Şeyh Vânî Mehmed Efendi kürsîye çıkup, envâ’ va’z-u tezkîr ile kulûb-ı nâsı cilâ-pezîr idüp, kemâl-i dikkat-i kalb ve şevk-i derûnla devâm-ı ömr-i devlet-i pâdişâhî du’âsın eyledi.”*³¹

²⁶ Uşşâkizâde, *Zeyl-i şakâ’ik*, s. 854-856.

²⁷ Vâni Efendi hakkında ilk çalışma yapan ve bu konuda biri Yüksek lisans Tezi olmak üzere birçok makale kaleme alan Erdoğan Pazarbaşı, bu ilk görüşmenin İstanbul’da olduğu ve bizzat Fazıl Ahmet Paşa aracılığıyla gerçekleştiğini aktarmaktadır. Daha sonra kaleme alınan birçok makalede de Pazarbaşı’nın aktardığı bu bilgi aynen aktarılmıştır. Silahdar, Uşşâkizâde ve Şeyhî’nin aktardığı bilgiler beraber okunduğunda bunun yanlış olduğu görülmektedir. *Silahdar Tarihi*’ndeki şu bilgi de bunu desteklemektedir: “*Vâ’iz Vânî Mehmed Efendi İstanbul’a gelüp, Edirne’ye irsâl oldukda mabkûl-i pâdişâh-ı hâss u âmm oldı.*” Bu hususla ilgili bkz. Pazarbaşı, “Vani Mehmed Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”; Uşşâkizâde, *Zeyl-i şakâ’ik*; Şeyhî, *Vekâyi’u l-fuzalâ*, Karaçay, *Silahdar*, s. 376.

²⁸ Şeyhî, *Vekâyi’u l-fuzalâ*, s. 1411. Uşşâkizâde, *Zeyl-i şakâ’ik*, s. 855.

²⁹ Uşşâkizâde, *Zeyl-i şakâ’ik*, s. 855-856.

³⁰ Nazire Karaçay, *Silahdar*,.

³¹ Nazire Karaçay, *Silahdar*, s. 717.

Padişah'ın Vânî Efendi'ye duyduğu bu iltifat Vânî Efendi'nin hem siyaseten etkisini hem de şöhretini arttırmakla kalmamış, toplumu ilgilendiren birçok önemli hadiselerin göbeğinde yer almasına da yol açmıştır.

1.1.5. Yaşadığı Dönemde Rol Aldığı Önemli Vazifeler

Sultan IV. Mehmed ilmine ve hitabetine hayran kaldığı Vânî Efendi'yi bu tanışmadan iki hafta sonra Sultan Selim Camii'nde vaaz vermek üzere memur kılmış, her hafta kendisini dinlemek için bu camiye gelmiştir.³² Bu, Vânî Efendi'nin Sultan'ın emri ile aldığı ilk vazifedir. Vânî Efendi çok kısa bir süre sonra IV. Mehmed'in validesi adına İstanbul'da yaptırdığı Valide Sultan Camii'nin³³ yapımı tamamlanınca 1076/1666 yılında Sultan tarafından buraya vâiz olarak vazifelendirmiştir.³⁴ Uşşâkizâde, Vânî Efendi'nin hafta içinde saraya davet edildiğini ve burada huzur sohbetleri yaptığını nakleder.³⁵ Silahdar Mehmed Ağa ise Vânî Efendi'nin talebeleriyle düzenli olarak Saray'da tefsir dersleri yaptığını ve Sultan'ın da bu derslere iştirak ettiğini nakleder.³⁶ Bu sohbetler ile Vânî Efendi'ye muhabbeti günden güne artan IV. Mehmed onun daha yakınında olmasını istemiş ve kendisini "Hâce-i Sultanîlik" makamına getirmiştir.³⁷ Silahdar, kimi yerlerde Vânî Efendi için "Şeyhü's-Sultânî" tabirini de kullanmıştır.³⁸ Daha sonra Vânî Efendi Şehzade II. Mustafa ve Şehzâde Ahmed'in hocalığını üstlenmiş, böylece saraydaki nüfuzu gittikçe artmıştır. Vânî Efendi kendisine "Hünkâr Vâizliği" vazifesi verilince, şehzadelerin eğitimini damadı ve aynı zamanda en önemli talebesi olan Feyzullah Efendi'ye devretmiştir.³⁹

³² Uşşâkizâde, *Zeyl-i şakâ'ik*, s. 852-856.

³³ İstanbul/Eminönü'nde 1597 yılında Sultan III. Murad'ın Eşi olan Safiye Sultan'ın emri ile temeli atılan ancak 1665'te IV. Mehmed'in validesi Turhan Hatice Sultan'ın çabaları ve bağışlarıyla tamamlanmış olan ve Valide Sultan Camii ismi verilen camidir. (Zuhuri Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1965). Aynı cami Yeni Camii olarakta anılmaktadır ki günümüzde de bu isim kullanılmaktadır. Bazı kaynaklarda bu husus gözden kaçırılmış olup Vânî Efendi'nin hangisinde önce görev yaptığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Bkz. Ali Durmuş, "Osmanlı'da Dinî-Siyasî Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi", s. 185.

³⁴ Şeyhî, *Vekâyi' u'l-fuzalâ*, s. 1412; Türkal Nazire Karaçay, *Silahdar Findıklili Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2012), s. 503.

³⁵ Uşşâkizâde, *Zeyl-i şakâ'ik*, s. 854.

³⁶ Silahdar, şu şekilde bir pasajda buna değinmiştir: "Yirmi ikinci Cuma gecesi akşam ile yatsı arası, Padişah'ın mütadi olduğu üzere, Enderûn-u Bîrûn'dan kendilerine müsaade edilen has talebeler, huzur-u hümayûnlarında yine tertib-i meclis ders-i tefsir ve Vâni Mehmed Efendi'nin ifade vü takrirlerini sem-u safa ve sürûr ile istimâ buyururlar iken..." (Nazire Karaçay, *Silahdar*, s.726.)

³⁷ Pazarbaşı, "Vanî Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri".

³⁸ Nazire Karaçay, *Silahdar*, s. 603, 670.

³⁹ Nazire Karaçay, *Silahdar*, s. 542; Erdoğan Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vanî" (Ankara, 2003).

Vânî Efendi'nin saray hayatında rol aldığı en önemli olay, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın (ö. 1095/1683)⁴⁰ telkinleriyle IV. Mehmed'i II. Viyana seferine ikna etmesi ve kendisinin de bu sefere "Ordu Vâizi" olarak gönderilmesidir, diyebiliriz. Vâni Efendi bu seferde siperlerde yaptığı vaazları ile askerleri irşat etmiştir. Padişahı sefere ikna eden kendisi olduğu için seferin yenilgi ile sonuçlanması ve Osmanlı'nın gerileme dönemine girmesinin müsebbiplerinden sayılmış ve bu yüzden saraydan uzaklaştırılarak aynı yıl Kestel'e sürülmüştür.⁴¹ Bu, Vâni Efendi'nin hayatındaki ikinci kırılma noktasıdır ve bundan sonraki hayatını ölene kadar Kestel'de sürdürmüştür.⁴²

1.1.6. Yaptırdığı Eserler ve Hayrâtı

Vâni Efendi'nin hayatını üç bölüme ayıracak olursak; birinci bölümü ilim tedrisatı ile geçirdiği yıllardır ki bu Erzurum'a gelene kadarki zamanı kapsar. Hayatının bu birinci bölümünde Vâni Efendi gayet sade ve kendi halinde bir hayat yaşamıştır. İkinci bölümü Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa ile tanıştığı ve saraya kadar uzanan, IV. Mehmed'in iltifatına mazhar olduğu hayat yolculuğudur ki hayatının bu kısmında Vâni Efendi'nin hem maddi durumu gayet iyidir hem de şöhreti yayılmıştır. Öyle ki Vâni Efendi bu durumu gayet iyi değerlendirmiş, kendi adına birçok hayrât ve eserler yaptırmıştır.⁴³ Hayatının üçüncü bölümünde ise Viyana'da hezimete uğrayan ordu ile beraber dönen ve Sultan'ın gözünden düşen bir Vâni Efendi görmekteyiz.

Vâni Efendi, Sultan IV. Mehmed ile arasının henüz bozulmadığı hayatının ikinci döneminde IV. Mehmed ona birçok ihsanda bulunmuş ve kendisine gümrük ve cizye vergilerinden 200 akçe ulufe tayin etmiştir.⁴⁴ Ayrıca Üsküdar'da "Papaz Bahçesi" diye bilinen ve bugün "Vaniköy"⁴⁵ olarak anılan sahil kesimini de Vâni Efendi'ye hibe

⁴⁰Merzifonlu Kara Mustafa Paşa hakkında bkz. Abdulkadir Özcan, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, ts.).

⁴¹Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vanî"; Uşşâkizâde, *Zeyl-i şakâ'ik*; Ali Durmuş, *Osmanlı'da Dinî-Siyasî Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi* (İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020).

⁴²Hızlı, "Vani Mehmed Efendi, Ailesi, Yakınları ve Medresesi Hakkında Yeni Bilgiler ve Belgeler".

⁴³Hüseyin Yurttaş, "Med Vâni Efendi'nin Erzurum, İstanbul ve Bursa'daki Mimari Eserleri", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 33 (09 Haziran 2015), 59-90.

⁴⁴Hızlı, agm, s. 20.

⁴⁵Mustafaviyye kasabasına yakın olduğu için önceleri "Mustafaviyye" diye anılan bu yerin adı Vâni Efendi ile değişmiştir.(Uşşâkizâde, *Zeyl-i şakâ'ik* s. 858.) Detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Yurttaş, "Med Vâni Efendi'nin Erzurum, İstanbul ve Bursa'daki Mimari Eserleri", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 33. sayı, 2015, s. 59-90.

etmiştir. Vâni Efendi burada Vaniköy Camii,⁴⁶ bir medrese, bir çeşme ve 17 ev yaptırmıştır.⁴⁷ İstanbul'da Vaniköy'deki yapıların dışında Vâni Efendi'nin Eminönü'nde de bir medrese yaptırdığı bilinmektedir.⁴⁸

Sultan, Bursa'da Kestel denilen bir mahalli de Vâni Efendi'ye hibe etmiştir.⁴⁹ Vâni Efendi burayla da birebir alakadar olmuş, burada da bir cami, medrese ve imâret yaptırmıştır.⁵⁰ Bu cami günümüzde Vâni Mehmed Camii olarak anılmakta olup bulunduğu mahalleye de Vâni Mehmed mahallesi denmektedir. Uşşâkizâde, Vâni Efendi'nin buraya her güz döneminde istirahat ve sarayın keşmekeşinden uzaklaşmak için düzenli olarak geldiğini nakleder.⁵¹ Saraydan uzaklaştırılınca da buraya gelmiş, hayatının sonuna kadar burada kalmış ve nihayetinde yaptırdığı bu caminin haziresine defnedilmiştir. Yaptırdığı medresesinde dersler vermiş, öğrenciler yetiştirmiştir. Camide de halka vaaz ve irşad faaliyetlerini ahir ömrüne dek sürdürmüştür.⁵²

1.1.7. Sürgün Edilmesi ve Vefatı

Ömrünün son birkaç yılına kadar IV. Mehmed ile münasebetleri çok iyi olan Vâni Efendi'nin bu durumu, Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Viyana'yı alarak meşhur olma emeline alet olmasına kadar sürmüştür. Merzifonlu, IV. Mehmed'i Viyana seferine ne kadar ikna etmeye çalışmış ise de başaramamıştır. O Osmanlının fetih hayalleri kurduğu, kuşatmalardan sonuçsuz döndüğü toprakların fatihi olup şöhretine şöhret katmak arzusundayken, Sultan IV. Mehmed ise Avusturya ile barış ortamının korunmasından yanaydı. Sultan'ı bir türlü ikna edemeyen Merzifonlu, Avusturya civarındaki beylere talimatlar vererek Avusturya'nın taarruzlarına dair düzmece evraklar göndertip bunlar ile Sultan'ı kışkırtmanın yanı sıra çeşitli hilelere başvurdu. Tüm gayretlerine rağmen Sultan IV. Mehmed Viyana seferine

⁴⁶ Üsküdar'a bağlı Kandilli mahallesinin Vâni Köy caddesinde bulunan bu cami 15 Kasım 2020'de çıkan talihsiz bir yangın sonucu kullanılamaz hale gelmiştir. Caminin ivedi bir şekilde eski haline uygun şekilde inşasına başlanmış 16 Haziran 2023'te tekrar ibadete açılmıştır.

⁴⁷ Şeyhî, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*; Yurttaş, agm, s. 64.

⁴⁸ Bu medrese günümüze ulaşamamıştır. 1918 yılında yapımı tamamlanan I. Vakıf İşhan'ı, söz konusu bu medrese yıktırılarak üzerine yapılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Yurttaş, "Med Vâni Efendi'nin Erzurum, İstanbul ve Bursa'daki Mimari Eserleri".

⁴⁹ Şeyhî, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, s. 1412.

⁵⁰ Pazarbaşı, "Vani Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri"; Yurttaş, "Med Vâni Efendi'nin Erzurum, İstanbul ve Bursa'daki Mimari Eserleri".

⁵¹ Uşşâkizâde, *Zeyl-i şakâ'ik*, s. 852.

⁵² Yalar, "Vani Mehmed Efendi ve Münşeat'ı".

yanaşmayınca Merzifonlu, Vâni Efendi'nin Sultan üzerindeki hatırını ve nüfuzunu kullanmaya karar verdi ve yönünü Vâni Efendi'ye çevirdi. Vâni Efendi'yi bu seferin gerekliliğine ikna etti. Hatta bununla da yetinmeyip kendisinden bu minvalde vaazlar vermesini istedi. Vâni Efendi de ısrarlara boyun eğdi ve Merzifonlu'nun kendisinden istediklerini yaptı. Vaazlarında halka bu seferin önemini ve gerekliliğini anlatır tarzda telkinlerde ve nasihatlerde bulundu. Nihayetinde Merzifonlu emeline Vâni Efendi ile ulaşmış, Vâni Efendi Sultan'ı bu sefere istemsizce de olsa ikna etmiştir.⁵³

Sultan IV. Mehmed orduyla beraber 1094/1683 yılında sefere çıkarak Belgrat'a kadar ordunun başında bizzat kendisi geldi. Burada ordunun başına Merzifonlu'yu getirdi. Sultan kendisini sefere ikna eden Vâni Efendi'yi de Belgrat'a kadar beraberinde götürdü. Sancak teslim duasını da ona yaptırdı ve onu ordu vâizi olarak Merzifonlu ile beraber sefere gönderdi.⁵⁴ Alınan karara göre o yıl iki kale alınacak Viyana'ya saldırılmayacaktı.⁵⁵ Ancak Merzifonlu askerlerin çokluğuna da güvenerek beylerine; “...gerçi kasdımız feth-i Yanık kal'asıyla Komaran kal'asıdır. Fazl-ı Hakk ile teshîri mümkün, lâkin kal'a almış oluruz memleket değil. Murâdım inşâ'allâh Beç'e gitmekdir. Ne dersiz?” demiş, Kırım Hânı Mehmed Giray hariç herkes “Sefer sizden hizmet bizden.” diyerek ses çıkarmamıştır. Mehmed Giray, Sultan'ın emrinin bu sene iki kale alınması şeklinde olduğunu hatırlatsa da Merzifonlu kendisini dinlememiştir.⁵⁶ Merzifonlu'nun bu kararına siperlerde vaazlar verip askerleri ikna edip, motivasyonlarını arttırma işini de Vâni Efendi üstlenerek destek çıkmıştır.⁵⁷ Silahdar, Vâni Efendi'nin bu gayretini şöyle anlatır: “...ve Şeyh Vâni Mehmed Efendi gâh-bî-gâh metrislere varup, kubûr ağzında guzât-ı Müslimîne va'z u nasihat iderdi.”⁵⁸

Bunun haberini alan Sultan IV. Mehmed, “Maksadımız Yanıkkale ve Komoran idi. Beç kalesi (Viyana) dilde yoktu. Paşa aceb saygısızlık edüp bu sevdaya düşmüş. Hoş şimdi Hak Teâla âsan götüre...Lakin evvelden bilseydim rıza vermezdim.”⁵⁹ diyerek

⁵³ Pazarbaşı, agm, s. 366; Şeyhî, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, s. 1412; Uşşâkîzâde, *Zey-i şakâ'ik*, s. 858; Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarih*, c. 10, s. 267.

⁵⁴ Nazire Karaçay, *Silahdar*, s. 891-894; Şeyhî, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, s. 1412; Pazarbaşı, “Vani Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”, s. 367.

⁵⁵ Nazire Karaçay, *Silahdar*, s. 891.

⁵⁶ Nazire Karaçay, *Silahdar*, s. 907; Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 10, s. 54.

⁵⁷ Nazire Karaçay, *Silahdar*, s. 907, 911.

⁵⁸ Nazire Karaçay, *Silahdar*, s. 960.

⁵⁹ Danişman, *age*, s. 55.

rahatsızlığını ifade etmiştir. Sonuçta işler Merzifonlu'nun istediği gibi gitmemiş ve kuşatma başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁶⁰ Bu başarısızlığın bedelini Osmanlı çok ağır ödemiştir. Öyle ki II. Viyana kuşatmasındaki yenilgi Osmanlı'da ortaya çıkacak yeni isyanların ve kargaşaların fitilini ateşlemiştir.

Ortaya çıkan bu durumun neticelerini iyi bilen IV. Mehmed ordunun geri gelmesini dahi beklemeden ferman göndererek Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın idam edilmesini emretmiştir.⁶¹ Bu yenilginin neticeleri, halk arasında da çok rahatsızlığa sebep olmuş ve bu işin müsebbibi olan Vânî Efendi'nin hâlâ sarayda olmasına halk tepki göstermiştir. Bu tepkileri haklı bulan IV. Mehmed, hocası Vânî Efendi'yi önceden kendisine temlik ettirdiği Kestel'e sürgün etmiştir.⁶² Aslında kaynaklar her ne kadar bunun adını sürgün koysalar da bu, tam anlamıyla sair siyasilere verilenler gibi bir ceza sürgünü sayılmaz. Zira IV. Mehmed'in Vânî Efendi'yi gönderdiği yer zaten kendisinin ona verdiği ve Vânî Efendi'nin de her yıl ziyaret ettiği bir yerdir. Bu açıdan bakıldığında Vânî Efendi'nin tepkiler sonucu saraydan uzaklaştırıldığını söylemek daha doğru olur.

Vânî Efendi'nin Kestel'e ne zaman gönderildiğine dair tam bir tarih vermek mümkün olmamakla birlikte 1094/1683 yılında Viyana yenilgisinin hemen akabinde olduğu kuvvetle muhtemeldir. Burada daha önce yaptırdığı medresede ve camide halkı irşad etmeye ahir ömrüne dek devam etmiş ve nihayetinde yakalandığı bir hastalık sonucu 14 Zilkade 1096/1685 yılında vefat etmiştir.⁶³ Bânisi olduğu Bursa Kestel'deki Vânî Mehmed Camii'nin haziresine defnedilmiştir.⁶⁴

1.2. YAŞADIĞI DÖNEM OLAN 17. YÜZYILA GENEL BİR BAKIŞ

Geçmişte yaşamış bir şahıs ve görüşleri hakkında sağlıklı bir kanaate varabilmenin yolu, olabildiğince o şahsın yaşadığı tarihin ve görüşlerini serdettiği vasatın

⁶⁰ Danışman, *age*, c. 10, s. 60; Nazire Karaçay, *Silahdar*, s. 967.

⁶¹ Danışman, *age*, c. 10, s. 63; Pazarbaşı, *agm*, s. 367; Durmuş, *agt*, s. 186.

⁶² Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vanî".

⁶³ Şeyhî, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, s. 1412; Uşşâkizâde, *Zeyl-i şakâ'ik*, s. 857; Pazarbaşı, *agm*.

⁶⁴ Günümüzde Bursa'nın Kestel ilçesi merkezinde bulunan bu cami hala ayakta ve ibadete açıktır. Vâni Mehmed Efendi'nin kabri zamanla yapılan genişletmeler sonucu hali hazırda cami içerisinde kalmıştır. Vâni Mehmed Camii ve müstemilatı hakkında detaylı bilgi için bkz. *Yurttaş*, "Med Vâni Efendi'nin Erzurum, İstanbul ve Bursa'daki Mimari Eserleri".

bilinmesinden geçer. Zira insanlar içinde yaşadıkları zamanın ve ortamın etkisinden bağımsız yaşayamazlar. Vâî Efendi'nin ilmî anlayışı ve görüşlerini ele almadan önce yaşadığı dönemin şartlarını ve ortamını genel bir şekilde ele almamız, Vâî Efendi'nin görüşlerinin ve durduğu yerin daha iyi anlaşılmasına şüphesiz katkı sağlayacaktır. Vâî Efendi'nin yaşadığı dönem olan 17. yüzyıl Osmanlı açısından birçok ilklerin ve önemli hadiselerin meydana geldiği bir dönemdir. Devlet işleyişinde düzensizliğin ve çok başlılığın boy gösterdiği 17. yüzyıl Osmanlısını anlamak için evvela IV. Murad (ö. 1049/1640) döneminin etkilerini görmek gerekir.⁶⁵

Sultan IV. Murad 1623/1032 yılında, tam bir kaos ortamında henüz 11 yaşında iken tahta geçmiştir. Babası I. Ahmed'in (ö. 1603/1617) vefatından sonra tahta geçen amcası I. Mustafa (ö. 1048/1639) iki kez tahttan indirilmiş, ağabeyi Genç Osman (ö.1031/1622) yeniçeriler tarafından katledilmişti. Böyle bir ortamda henüz çocukken tahta geçen IV. Murad devleti yönetmekten aciz kalınca, onun adına idareyi annesi Kösem Sultan (ö. 1061/1651) devraldı.⁶⁶ Devletin bir sultan nâibesi tarafından yönetilmesi Osmanlı tarihinde bir ilkti.⁶⁷ Bu şekilde on yıl süren yönetimde müthiş bir başıboşluk hâkim olmuş, her tarafta isyanlar baş göstermişti. Yeniçeri ağaları devletin işleyişinde hâkim rol oynuyor, hükümdarlık konumunda bir çocuğun bulunması zaafını sonuna kadar kullanıyorlardı. Bu durum devlet mekanizmasını perişan hale getirmişti.⁶⁸ IV. Murad yirmili yaşlarına gelince artık ipleri eline almış, devleti validesinin, başına buyruk vezirlerin ve yeniçeri ağalarının tasallutundan kurtarmıştır.⁶⁹ Bundan sonraki sekiz yıl boyunca Osmanlı Devleti her alanda toparlanma ve sükûnet dönemi yaşamıştır. IV. Murad at üzerinde Bağdat seferine çıkmış, sefer boyunca Anadolu topraklarında devletin gücünü göstermiştir. Kendisi at sırtında sefere çıkan son Osmanlı Padişahı olmuş ve bu seferinde de “Bağdat Fâtihi” unvanını almıştır.⁷⁰ Böylece hem payitahtta hem de diğer topraklarda sükûnet sağlanmıştır.

⁶⁵ Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi Osmanlı Devleti'nin Tahlilli, Tenkidli Siyasi Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994), s. 93; Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, c. 9, s. 103*.

⁶⁶ Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, c. 9, s. 106-123*.

⁶⁷ Danişmed İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (Ankara: Türkiye Yayınevi, 1961), c. 3, s. 325.

⁶⁸ Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, c.9, s. 105*.

⁶⁹ İsmail Hami, *age, c. 3, s. 328*.

⁷⁰ Aksun, *age, c. 2, s. 115*.

Ancak bu sükûneti sağlayabilmek kolay olmamış, bunun için çok kan dökülmüştür. Öyle ki saltanatını pekiştirmek isteyen IV. Murad kardeşleri Beyâzıd, Süleyman ve Kâsım'ı idam ettirmekten geri durmamıştır.⁷¹ Geriye kalan son kardeşi İbrâhim'in de akıl sağlığının yerinde olmadığını ileri sürerek katlini emrettiyse de bu emri yerine getirilmeden 1640/1049'da 27 yaşında iken ani bir ölüm ile vefat etmiştir.⁷²

Sultan IV. Murad'ın ani ölümü ile yerine son kalan kardeşi İbrâhim (ö. 1058/1648) 1640/1049 yılında 24 yaşında tahta geçmiştir. IV. Murad'ın sağladığı sükûnet ortamı yerini yeniden kargaşa ve isyanlara bırakmıştır.⁷³ Henüz tahta geçeli sekiz ay olmuşken İstanbul'da çıkan büyük yangının yaraları sarılmadan birkaç yıl sonra tekrar bir yangın ve büyük bir deprem ile adeta payitaht harap olmuştur.⁷⁴ Doğal afetlerin yanı sıra bir de kardeşinin akıl sağlığının yerinde olmadığını söyleyen IV. Murad'ın haklı çıkması, devlet idaresini son derece zayıflatmıştır. Sultan İbrâhim'in devlet yönetiminde sağlıklı karar verememesi ve dengesiz hareketlerde bulunması, iç ve dış düşmanları harekete geçirmiş, Osmanlının aleyhine yürüttükleri faaliyetleri son derece arttırmalarını sağlamıştır. Bu durum Sultan İbrâhim'in idamına kadar böyle devam etmiştir.⁷⁵

Sultan İbrâhim'in, cariyesi Turhan Sultan'dan (ö. 1094/1683) kendisinden sonra tahta geçecek olan IV. Mehmed dünyaya gelmiştir. Bir veliaht dünyaya getiren Turhan Sultan bu kozu kullanarak sarayda etkinliğini arttırmaya başlamıştır. Böylece sarayda Kösem Sultan ile Turhan Sultan çekişmeleri başlamış ve devlet yönetimini dahi etkiler boyuta ulaşmıştır.⁷⁶ Devlet yönetimindeki bu boşluğu gören yeniçeri ağaları ağırlıklarını tekrar hissettirmeye başlamış ve sonuçta Sultan Süleyman'ın tahttan indirilmesine kadar giden isyanlar çıkmıştır.⁷⁷

Yeniçeri ağaları payitahtı basarak Vâlide Sultan'a Sultan İbrâhim'i hall ettiklerini ve yerine IV. Mehmed'in cülusu ve kendisine biat için derhal taht kurdurmasını

⁷¹ Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 9, s. 183-184.

⁷² Aksun, *age*, c. 2, s. 157.

⁷³ Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 9, s. 210.

⁷⁴ Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 9, s. 237.

⁷⁵ Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 9, s. 237- 248.

⁷⁶ Detaylı bilgi için bkz. Seyfettin Aslan, "Osmanlı Devleti'nde Siyasal İktidar Unsuru Olarak Harem", *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 1/1 (2011).

⁷⁷ İsmail Hami, *age*, c. 3, s. 409.

söylemişlerdir.⁷⁸ Vâlide Kösem Sultan denileni yapmış aynı gün içinde Sultan İbrâhim tahttan indirilmiş, henüz 6 yaşında olan IV. Mehmed 1648/1058 tahta geçirilmiştir. Sultan İbrâhim ise idam edilmiştir.⁷⁹ Böylece kendi elleriyle padişah indirip, padişah seçen yeniçeri ağalarının devlet idaresindeki etkinliği had safhaya ulaşmıştır. Öyle ki bu döneme “Ağalar Saltanatı” denilmiştir.⁸⁰

IV. Mehmed henüz çok küçük olduğu için devletin idaresi ilk sekiz yıl büyük annesi, annesi ve bunların taraftarları arasında paylaşıldı. Kösem Sultan’ın öldürülmesiyle birlikte sarayda iktidar beş yıl boyunca Turhan Sultan ve saray ağalarına kaldı.⁸¹ Devletteki bu başsızlık yüzünden gazalara çıkılamamış, ganimet gelirleri azalmış ve asker ulufeleri düzenli ödenemez olmuştur. Diğer taraftan bu durum ağaların zenginleşmesini sağlarken halkın ve askerinin fakirleşmesini beraberinde getirmiş, 1648’de Sultan Ahmed vak’ası, sonrasında 1651’de esnaf ve halk ayaklanması patlak vermiştir.⁸² Bu olaydan sonra IV. Mehmed ağaları görevlerinden azletmiş ve artık zamanının çoğunu Edirne’de geçireceği avlanma dönemi başlamıştır. Hastalık derecesine varıncasına av merakına kapılan IV. Mehmed payitahtı unutmuş, neredeyse tüm zamanını Edirne’de geçirir olmuştur.⁸³

1657 yılında sadrazamlığa getirilen Köprülü Mehmed Paşa (ö. 1072/1661)⁸⁴ ile birlikte devlet, içerde ve dışarda tekrar eski gücüne kavuşma yoluna girmiştir. Bu dönemden sonra çok önemli gelişmeler yaşanmış, Venedikliler mağlup edilerek Çanakkale boğazı açılmış, 25 yıl süren Girit meselesi Kandiye’nin alınmasıyla çözülmüş, Uyvar ve Kamaniçe fethedilmiştir.⁸⁵ Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın (ö. 1095/1683) ısrarlarıyla çıkılan II. Viyana Kuşatması yine Merzifonlu’nun emre itaatsizlikleriyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁸⁶ Osmanlı Devleti tüm olumsuzluklara rağmen IV. Mehmed döneminde en geniş sınırlarına ulaşmıştır.

⁷⁸ Naîma Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, çev. Zuhuri Danişman (İstanbul: Zuhuri Danişman Yayınevi, 1968), c. 4 s. 1865; Aksun, *age*, c. 2, s. 181.

⁷⁹ İsmail Hami, *age*, c. 3, s. 412.

⁸⁰ İsmail Hami, *age*, c. 3, s. 413.

⁸¹ Aksun, *age*, c. 2, s. 198.

⁸² İsmail Hami, *age*, c. 3, s. 416.

⁸³ Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 10, s. 77.

⁸⁴ Mücteba İlgürel, “Köprülü Mehmed Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

⁸⁵ Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 10, s. 24-31.

⁸⁶ Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 10, s. 54; Aksun, *age*, c. 239-242.

Saltanatının büyük kısmını Edirne avlaklarında geçiren IV. Mehmed, II. Viyana kuşatmasının başarısızlıkla neticelenmesi sonucu ülke toprakları kuzeyden güneyden istila edilmeye başladığında dahi duruma ilgisiz kalmıştır. Onun bu tutumu halkın öfkesine yol açmıştır.⁸⁷ Öyle ki kendisine “Avcı Mehmed” lakabı takılmıştır.⁸⁸ Budin kalesinin düşmesiyle galeyana gelen halka karşı av aletlerini yakıp tövbe ettiğini söyleyerek karşılık verse de fayda etmemiş sonuçta Mohaç yenilgisinden ardından ulufelerinin dağıtılmadığını bahane eden ordu, IV. Mehmed’i tahttan indirmek için İstanbul’a yürümüştür.⁸⁹ Bu iç kargaşayı fırsat bilen Avusturyalılar Avrupa’daki Osmanlı topraklarını birer birer ele geçirmişlerdir. Yaşanan karışıklıklar sonucu IV. Mehmed 1687/1099 yılında 39 yıllık iktidarının sonuna gelmiş ve tahttan indirilmiş, yerine II. Süleyman (ö. 1102/1691) tahta geçmiştir.⁹⁰

Önemine binaen özetle anlatmaya çalıştığımız bu tarihi bilgiler Vâni Efendi’nin yaşadığı dönemin ve bu dönemde meydana gelmiş birtakım olayların alt yapısını görmek açısından önem arz etmektedir. Çalışmamızın başında da belirttiğimiz gibi Vâni Efendi’nin hayatı Köprülü Fazıl Ahmet Paşa (ö. 1087/1676) ile tanıştıktan sonra değişmiş, Padişah ile kurduğu yakınlık, yaşanan birçok gelişmenin içinde dolaylı ya da dolaysız rol almasına sebep olmuştur.

1.3. KALEME ALDIĞI ESERLER

1.3.1. Tefsir İlimine Dair Kaleme aldığı eserler

Vâni Mehmed Efendi din ilimlerinin çeşitli disiplinlerine yönelik birçok eserler ve risaleler kaleme almış olsa da daha çok tefsir ilminde şöhret bulmuştur. Vâni Efendi’nin baştan sona tam bir Kur’ân tefsiri yazmaya niyetlenmiş olsa da ömrü buna vefa etmemiştir. Ancak Kur’ân’daki Peygamber kıssalarına dair ayetleri bir araya getirmek suretiyle kıssaların tefsirine dair çok değerli bir eser kaleme almış ve en çok bu eseri ile tanınır olmuştur. Yazma eser olarak raflarda gün yüzüne çıkmayı bekleyen

⁸⁷ Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c.10, s. 81.

⁸⁸ Aksun, *age*, c. 2, s. 250.

⁸⁹ İsmail Hami, *age*, c. 3, s. 462.

⁹⁰ Aksun, *age*, c. 2, s. 249.

onlarca eserleri arasında Vâni Efendi'nin Tefsir ilmine dair telif ettiği eserlerden tespit edebildiklerimiz şunlardır:

1- *Arâisu'l-Kur'ân ve Nefâisu'l-Furkân ve Ferâdisu'l-Cinân*

Arâisu'l-Kur'ân, Vâni Mehmed Efendi'nin en meşhur ve en önemli eseridir. Bu eserin birçok yazma nüshası günümüze kadar ulaşmıştır. Birçoğuna Türkiye Yazma Eserler Kurumu'nun kütüphanelerinden ulaşılabilen bu yazma eserlerin yurt dışı kütüphanelerinde de nüshaları mevcuttur. Elimize ulaşan bu yazmalar arasında ciddi tahribata uğradığı için okunamayanlar bulunduğu gibi tam ve okunaklı hatla yazılmış olanlar da vardır. Çalışma konumuzun ana kaynağı olması hasebiyle bu eser ve yazmaları hakkında daha ayrıntılı bilgiyi ileride sunacağız.

2- *Hulâsatü't-Tefâsir Tefsirü'l-Vâni*

Vâni Efendi'nin tefsir alanında kaleme aldığı ve elimize tam olarak ulaşan diğer bir önemli eseri *Hulâsatü't-Tefâsir*'dir. Böyle bir eserin varlığı hakkında Şeyhî, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ* adlı eserinde bizlere bilgi vermekte ise de bu esere kütüphane kataloglarından ulaşabilmek ancak yakın zamanda mümkün olabilmıştır.⁹¹ Bu yüzdendir ki günümüze kadar Vâni Efendi üzerine yapılan çalışmaların hemen hiçbirinde bu eserden bahsedilmemektedir.⁹² Varlığı bilinen ancak günümüze ulaşan bir nüshasının mevcut olup olmadığı bilinmeyen bu eserin bir nüshasını yaptığımız uzun araştırmalar sonrası tespit ettik. Okunaklı bir hat ile yazılmış bu nüshayı incelediğimizde Vâni Efendi'nin Kestel'de bulunduğu sırada bu eseri kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim eserin mukaddimesinde Vâni Efendi şöyle der: "... *Arâisü'l-Enbiya ve'l-Mürselîn'i Allah'ın yardımı ile tamamladıktan sonra 1095 senesi, Rebîu'l-Âhir ayının 13'ü perşembe günü Allah-u Zülcelal'in kelamına, onun inâmı ile tam bir yazmaya başladım. Allah'ım! Başlamayı nasip ettiğin gibi bitirmeyi de nasip eyle!*"⁹³ Vâni Efendi'nin esere başlama tarihi ile bilinen vefat tarihi olan 1096 yılı arasına bir

⁹¹ Şeyhî, *age*, s. 1411.

⁹² Bugüne kadar yapılmış çalışmalarda sadece Hidayet Aydar'ın bu eseri Vâni Efendi'nin eserleri arasında zikrettiğini görebildik. Böyle bir eserin varlığını Şeyhî'nin *Vekâyi'u'l-Fuzalâ* adlı eserinden öğrenildiği muhtemeldir. Zira eserin yazmasının günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair hiçbir bilgi aktarılmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hidayet Aydar (ed.), *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim Ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler Ve Fikri Eserler XVII. Yüzyıl* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017).

⁹³ Mehmed Efendi Vâni, *Hulâsatü't-Tefâsir Tefsirü'l-Vâni* (İstanbul Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Koleksiyonu, 34 Fe 82).

yıldan az bir süre olduğu açıktır. Bu tarihler göz önüne alındığında Vânî Efendi'nin niyetini tamamlayamadan vefat ettiği anlaşılmaktadır. Böylece tam bir Kur'ân tefsiri yazmak için başladığı eseri yarım kalmıştır. Ancak yine de bu eser Vânî Efendi'nin tefsir anlayışına ve 17. yüzyıl ilmi alt yapısına dair çok kıymetli bilgiler barındırmaktadır. Bir gün bu eser üzerine yapılacak araştırmalara ön ayak olmasını umarak eser hakkında yaptığımız bu kısa bilgilendirme ile iktifa edelim. Söz konusu bu eserin kaleme alınan kısmının tam hali İstanbul Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Koleksiyon'unda 34 Fe 82 demirbaş no ile kayıtlıdır.

3- *Kıssa-i Ashâb-ı Kehf*

Bu yazma eser Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tercüman Gazetesi Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu'nda Y-182/2 demirbaş no ile kayıtlı, 83a-89a varaklarından ibaret olup Ashab-ı Kehf kıssası ile ilgili kıymetli bilgileri hâizdir.

4- *Risâle 'ala Ayetin fi Tefsîri Sûreti-s-Secde*

Bu yazma eser Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu'nda 3236 demirbaş no ile kayıtlıdır.

5- *Risâle fi Reddi Kavli Ebi's-Suûd fi Tefsîr-i Sûret-i Yûsuf*

Vânî Efendi'nin Ebu's-Su'ûd Efendi'nin Yûsuf sûresi tefsiri üzerine yazdığı küçük bir reddiye yazısıdır. Vanî Efendi bu risalede Şeyhülislam Ebu's-Suûd Efendi, İbn Kemâl ve Beydâvî'nin Yûsuf sûresinin ilk iki ayeti ile Yûnus sûresinin ilk ayetine dair görüşlerini değerlendirmiştir. Söz konusu risale, Vânî Efendi'nin bu ayetler çerçevesinde onlara yönelttiği eleştirilerini içermektedir. Doç. Dr. Necattin HANAY, bu risalenin bazı notlar ile tahkikli neşrini "*Tefsir Metinlerine Eleştirel Bir Yaklaşım Vânî Mehmed Efendi'nin Müfessirlere İtirazları*" adıyla yapmıştır.⁹⁴ Bu risale, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Reşit Efendi Koleksiyonu'nda 244/2 demirbaş no ile kayıtlı olup 157a-158a varaklarından ibarettir.

⁹⁴ Necattin Hanay, "*Tefsir Metinlerine Eleştirel Bir Yaklaşım Vânî Mehmed Efendi'nin Müfessirlere İtirazları*", Artvin Çoruh Üniversitesi, 1/1 (2017), 12.

6- *Risale fi'l-İ'tirâzi 'alâ Kavli Ebi's-Suûd fi Tefsîr-i Sûret-i Hûd*

Bu risalenin ismi Vânî Efendi tarafından bu şekilde konulmamış, kütüphane kataloğuna bu şekilde kaydedildiği için bu isimle anılır olmuştur. Ancak bu isimlendirme risâle içeriği ile pek uyuşmamaktadır. Zira Vânî Efendi bu risalesinde Ebu Su'ûd Efendi'ye bir reddiyede bulunmamaktadır. Aksine Vânî Efendi, Ebu Su'ûd Efendi'ye Hûd 25-26. ayetleri tefsiri bağlamında yöneltilen itirazların bir muhakemesini yapmaktadır. Bu eserin şu ana kadar tespit edilen sadece bir nüshası mevcut olup, o da Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Reşit Efendi Koleksiyonu'nda 244/2 demirbaş no ile kayıtlı 157a-158a varaklarıdır.⁹⁵

1.3.2. Fıkıh İlmine Dair Kaleme Aldığı Eserler

Vânî Mehmed Efendi, her ne kadar tefsir ve vaazları ile ön plana çıkmış olsa da kendisi aynı zamanda bir fakihtir. Taassup seviyesinde Hanefi mezhebine bağlı bir âlim olduğunu eserlerinde görmekteyiz. Hatta cehrî zikrin kerahetine dair yazdığı bir risalesinde şöyle der: “...eger bir kâil, ‘Ya o cehri zikri iden meşâyih-i tarikate ve evliyay-ı ‘ızâme ne dersin?’ derse, deriz ki: Biz İmam-ı Âzam mezhebindeyiz ol şeyhin mezhebinden değiliz. İmamımızın kavliyle amel vaciptir. Onların hâli ve ameli kendilerinin olsun. Amma kim ‘Benim ol azizlere ziyâde itikadım vardır, ben onların amelini doğru bulup elbette işlerim’ derse, deriz ki: ‘Adam! Bizim sözüümüz hanefiyyü'l-Mezheb olan adamadır.’”⁹⁶ Görüldüğü gibi Vânî Efendi halk içinde gördüğü bidat ve hurafelere karşı her zaman Hanefi mezhebinin görüşleri çerçevesinde fetvalar vermiş, mezhebinin görüşlerini sıkı sıkıya savunmuştur. Diğer taraftan Vânî Efendi Osmanlı'da yaşadığı dönemin önemli ilmî tartışmalarından biri olan Kadızâdeliler ve Sivâsiler, bir diğer adıyla fukaha ve sofular çekişmesinde fukaha tarafında tavizsiz bir şekilde durmuş ve görüşlerini bu yönde serdetmiştir.⁹⁷ Fıkıh alanına dair kaleme aldığı eserlerin çoğu belli konulara cevaplar için yazılmış risale ve

⁹⁵ Bu konuda Hasan Uçar ve Necattin Hanay bir makale yazmışlardır. Bizde bu makaleden istifade ettik. Detaylı bilgi için bkz. Hasan Uçar - Necattin Hanay, “Hûd Suresi 26. Ayet Çerçevesinde Bir İ'râb Tartışması ve Vânî Mehmed Efendi'nin Muhâkemesi”, *Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/1 (2018).

⁹⁶ Mehmed Efendi Vânî, *Zikr-i Cehrînin Kerâheti Hakkında Risâle* (Diyânet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi, 297.5 İSC, va. 162a-163b).

⁹⁷ Kadızâdeliler ve Sivâsiler çekişmesi hakkında detaylı bilgi için bkz. İbrahim Baz, *Kadızâdeliler Sivâsiler Tartışması* (Çankaya, Ankara: Otto, 2019).

ta'likatlarıdır.⁹⁸ Bununla birlikte Vâni Efendi'nin fetvalarını topladığı tam bir eseri ve *Düreri'l-Hukkâm* üzerine de bir haşiyesi vardır. Vâni Efendi'nin fıkıh ilmine dair kaleme aldığı eserlerden ulaşabildiklerimiz şunlardır:

1- Fetâva

Vâni Efendi'nin 27 Muharrem 1068/1657 yılında Sultan IV. Mehmed'in emri üzerine kaleme aldığı, verdiği fetvalarını ihtiva eden bir eserdir. İncelediğimiz eser Ankara Milli Kütüphane, Samsun İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu'nda 55 Hk 322 Demirbaş no ile kayıtlı olan nüshasıdır. Bu eser "*Fetâva*" adıyla kayıtlı olup tam olarak günümüze ulaşmıştır. Vâni Efendi, eserinin mukaddimesinde Arapça bir giriş yaparak Ehl-i Beyte dayandırdığı silsilesini zikretmiştir. Daha sonra Sultan'ın emri ile kaleme aldığı bu eserine dair birtakım bilgiler vermiştir.⁹⁹ Mukaddimesini Arapça kaleme alan Vâni Efendi, metin kısmını Osmanlıca kaleme almıştır. Eser, *Kitabu't-Tahare* ile başlayıp *Kitabu'd-Damân* ile son bulmaktadır. Eserde meseleler kitap başlıkları altında soru-cevap üslubuyla gayet düzenli ve okunaklı bir şekilde ele alınmıştır. Eserin başında bir fihrist bulunmakta, bu da kendisinden istifadeyi kolaylaştırmaktadır.

Söz konusu eserin başka nüshaları da kütüphane kataloglarında mevcuttur. Bunlardan biri Erzurum İl Halk Kütüphanesi'nde *Mecmuâ-i Fetâvâ* adıyla 25 Hk 23906 demirbaş no ile kayıtlıdır. Müellif ismi "Vâni Mehmed b. Bistam Huşâbî" olarak yazılmıştır.¹⁰⁰ Bu eserler Ustuvâni Mehmed Efendi'nin (ö. 1072/1661)¹⁰¹ *Fetâva* isimli eseri ile karıştırılmamalıdır. Vâni Efendi ile birçok ortak yönü¹⁰² bulunan Üstuvâni ile Vâni

⁹⁸ Vâni Efendi'nin fıkıh alanına dair kaleme aldığı risaleleri hakkında Abdurrahman Kozalı'nın makalesi, Vâni Efendi'nin fukaha yönünü göstermesi açısından önemlidir. Bkz. Abdurrahim Kozalı, "Osmanlı'da Bir Padişah Hocasının Fakih Yönü: Vâni Mehmed Efendi'nin Fıkıhla İlgili Risalelerinin Değerlendirilmesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009), s. 233-250.

⁹⁹ Mehmed Efendi Vâni, *Fetâva* (Ankara-Milli Kütüphane, Samsun İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, 55 Hk 322, va. 10).

¹⁰⁰ Ali Durmuş doktora tezi çalışmasında, Ankara Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 11771 no ile kayıtlı, okunması güç bir hat ile kaleme alınan bir nüshasının bulunduğunu aktarır. Bkz. (Durmuş, *Osmanlı'da Dinî-Siyasî Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi*, s. 193). Mehmet Yalar ise Sempozyum bildirisinde Samsun Gazi Kütüphanesi, 322 no ile kayıtlı bir nüshadan söz etmektedir. bkz. (Yalar, "Vani Mehmed Efendi ve Münşeat'ı"). Biz bu iki nüshaya ulaşamadığımız için dipnot olarak belirtmekle yetindik.

¹⁰¹ Göçmen Muammer, "Üstuvâni Mehmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2012).

¹⁰² Birbirlerine yakın dönemlerde yaşamış olmaları, ikisinin de mâhir vâizliği ile tanınmış olması, sarayda padişah hocalığı yapmış olmaları ve en önemlisi Kadızâdeliler ve Sivasiler olayında her ikisinin

Efendi'nin aynı isimle kayıtlı iki eseri bulunmaktadır. Bunlardan biri *Fetâva*,¹⁰³ diğeri *Hâşiye 'ala Düreri'l-Hükkam Fi Şerhi Güreri'l-Ahkâm*¹⁰⁴ isimli eserleridir.

2- *Hâşiye 'ala Düreri'l-Hükkâm Fî Şerhi Güreri'l-Ahkâm*

Osmanlının önde gelen âlimlerinden Molla Hüsrev (ö. 885/1480),¹⁰⁵ kendi kitabı *Ğurerü'l-Ahkâm* adlı eserine yine kendisi *Dürerü'l-Hükkâm* adında bir şerh yazmıştır.¹⁰⁶ Bu eserinde fıkıh ilminin ibadât, muâmelât, münâkehât ve ukûbât meseleleri hakkındaki hükümlerini maddeler halinde sıralamış, Hanefî ulemanın elinden düşürmeyeceği ve yıllarca Osmanlı medreselerinde okutulacak bir eser meydana getirmiştir. İşte söz konusu bu eser üzerine Vâni Efendi de bir hâşiye kaleme almıştır. Bu hâşiyenin ulaşabildiğimiz üç nüshası şunlardır:

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Antalya Elmalı İlçe Kütüphanesi Koleksiyonu, Demirbaş No: 07 El 2667;

Ankara Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, Demirbaş No: 06 Mil Yz A 8771;
Ankara Milli Kütüphane, Nevşehir Gülşehir Karavezir İlçe Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, Demirbaş No: 50 Gül-Kara 662.

Vâni Efendi *Dürerü'l-Hükkam*'ın bazı meseleleri üzerine ta'likatlar da kaleme almıştır. Bunlardan biri *Ta'likât 'ala Durer ve Gürer* adıyla Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu'nda 1552 demirbaş no ile kayıtlıdır.¹⁰⁷

3- *Ta'likât 'alâ Hâşiyeti'l-Hidâye*

Ekmeleddin Bâbertî'nin¹⁰⁸ (ö. 786/1384) *Hidâye* şerhi *el-İnâye* adlı eserinde sulh bahsinde yaptığı bazı değerlendirmeler üzerine Vâni Efendi'nin yazmış olduğu bir

de aktif olması gibi ortak yönlerinden dolayı karıştırılmış olabilme ihtimalini göz ardı etmemek gerektiği kanaatindeyiz. Üstüvâni hakkında detaylı bilgi için bkz. Muammer, "agm".

¹⁰³ Mehmed Efendi Üstüvâni, *Fetâva* (Ankara-Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, 06 Hk 3696).

¹⁰⁴ Mehmed Efendi Üstüvâni, *Hâşiye 'alâ Düreri'l-Hükkam fî Şerhi Güreri'l-Ahkâm* (Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 6492).

¹⁰⁵ Ferhat Koca, "Molla Hüsrev", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005).

¹⁰⁶ Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l-Hükkâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1994).

¹⁰⁷ Aksun, *age*; Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*.

¹⁰⁸ Arif AYTEKİN, "Bâbertî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991).

ta'likattır. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu'nda 3762/5 demirbaş no ile kayıtlı olan bu yazma, 136b-138a varaklarından ibarettir.¹⁰⁹

4- *Ta'likât 'ala Tatarhânî*

Ferîdüddîn Âlim b. Alâ'nın (786/1384) kaleme aldığı *el-Fetâvatu't-Tatarhâniyye*¹¹⁰ adlı eserinin hîbe bahsi üzerine yazılmış bir ta'likattır. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu'nda 3762/6 demirbaş no ile kayıtlı bu yazma, 138b-145a varaklarından ibarettir.¹¹¹

5- *Ta'likat 'ala't-Telvîh*

Taftazânî, Sadruşşerîa'nın Hanefî fıkıh usulüne dair kaleme aldığı *Tenkîhu'l-usûl* adlı eserine *et-Telvîh* adında bir şerh yazmıştır. Hanefî fıkıh usulünün konu edindiği bu eserde “Âmm Lafzın Tahsisi” meselesi hakkındaki bazı görüşleri üzerine Vânî Efendi'nin kaleme aldığı bir ta'likattır. Bu risalenin şu ana kadar tek nüshasına ulaşılabilmıştır. Söz konusu bu nüsha Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu'nda 3762 demirbaş no ile kayıtlı olup 145b-146a varaklarından ibarettir. Bu eserin içeriği hakkında Abdurrahim Kozalı'nın çalışmasında doyurucu bilgiler verilmektedir.¹¹²

6- *Sadruşşerîa'nın Vikâye Şerhine Ta'likat*

Burhânuşşerîa Mahmud b. Sadruşşerîa'nın (8/14 yy.) torunu Ubeydullah b. Mesud Sadruşşerîa (ö. 747/1347)¹¹³ için kaleme aldığı, Hanefî mezhebinde mutûn-i erbaa içinde zikredilen *Vikâyetü'r-Rivâye*¹¹⁴ isimli eserine torun Sadruşşerîa bir şerh yazmıştır. İşte Vânî Efendi'nin kaleme aldığı söz konusu risale, bu şerhin “*Kitabu'l-Âriye*” kısmında zikredilen bazı hususları üzerine yazılmış bir ta'likattır. Bu eserin ulaşabildiğimiz iki yazma nüshası mevcuttur. Birincisi, Süleymaniye Yazma Eserler

¹⁰⁹ Abdurrahim Kozalı Vânî Efendi'nin ta'likatlarını ve risalelerinin bir kısmını ele alıp fikhi yönünü incelemiş ve bunun üzerine bir makale kaleme almıştır. Bizde bu çalışmamızın bu bölümünde makeleden istifade ettik. Detaylı bilgi için bkz. Kozalı, “agm”, s. 236-241.

¹¹⁰ Ferhat Koca, “el-Fetâva't-Tatarhâniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

¹¹¹ Söz konusu eser ile ilgili bkz. Kozalı, “agm”; Pazarbaşı, Vani Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri, s. 368; Yalar, Vani Mehmed Efendi ve Münşeat'ı, s. 50.

¹¹² Kozalı, “agm”, s. 246.

¹¹³ Şükrü Özen, “Sadruşşerîa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008).

¹¹⁴ Murteza Bedir, “Vikâyetü'r-Rivâye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013).

Kütüphanesi, Lâleli Koleksiyonu'nda 3762/10 demirbaş no ile kayıtlı 148a-149a varaklarından oluşan nüshadır. Bir diğeri ise Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Reşit Efendi Koleksiyonu'nda 244 demirbaş no ile kayıtlı 161b varağından ibaret olan nüshadır.

7- *Kadıhân'a Ta'likât*

Kadıhân, (ö. 592/1196)¹¹⁵ Maveraünnehir bölgesinin önemli Hanefi âlimlerinden biri olup, *Fetâva* isimli eseri ile tanınmıştır. Bu eser Hanefi mezhebinin en muteber fetva kitaplarından biridir. İşte Vâni Efendi söz konusu bu eserdeki bazı fetvalar üzerine değerlendirmeler yapmış ve bu risaleyi kaleme almıştır. Bu risalenin şu ana kadar sadece bir tane yazma nüshası tespit edilmiştir. Bu nüsha da Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu'nda 3762 demirbaş no ile kayıtlı 146b-147a varaklarından ibarettir.¹¹⁶

8- *El-İzah ve'l-İslâh'a Ta'likât*

Bir Osmanlı tarihçisi ve aynı zamanda şeyhülislamı olan Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534)¹¹⁷ kaleme aldığı *el-İzah ve'l-İslâh* isimli eserinde geçen zina bahsi ile ilgili birtakım açıklamalar üzerine Vâni Efendi'nin yazmış olduğu bir ta'likattir. Bu risalenin şu ana kadar bir yazma nüshasına kütüphane kataloglarından ulaşılabilir. Söz konusu bu yazma, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu'nda 3762 demirbaş no ile kayıtlı olup, 145b, 146a varaklarından ibarettir.¹¹⁸

1.3.3. Tasavvuf İlmine Dair Kaleme Aldığı Eserler

Hicri II. yüzyılda âlimler arasında tartışma konusu olmaya başladığı kabul edilen tasavvuf ehlinin semâ, cehrî zikir, musiki ile zikir gibi birtakım uygulamaları, Hicri IV. yüzyıla gelindiğinde sözlü ve fiziksel çekişmelere dönüşmüş, devrin en önemli

¹¹⁵ Ahmet Özel, "Kādihan", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001).

¹¹⁶ Bu eserin Vâni Efendiye nispetinin tespitini Ali Durmuş doktora tezinde yapmıştır. Esere ulaşmada bu tezden istifade ettik bkz. Durmuş, *Osmanlı'da Dinî-Siyasî Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi*, s. 194.

¹¹⁷ Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

¹¹⁸ Risale hakkında detaylı bilgi için bkz.(Kozali, "agm", s. 244-246.)

ilmî tartışması halini almıştır.¹¹⁹ “Kadıızâdeliler ve Sivâsîler tartışması”, bir diğer adıyla “Fukaha-Sofular çekişmesi” olarak bilinen bu olaylar fukaha taraftarı, sofular taraftarı diye âlimleri ikiye bölmüştür. Vâni Efendi tasavvufî bidatlerin çoğaldığı bu zamanda fukaha tarafında durmuş ve bidat olarak gördüğü bir takım tasavvufî uygulamaları verdiği fetvalar ve kaleme aldığı eserleri ile eleştirmiştir.¹²⁰ Eserlerinde yaptığı tenkitler ile ilk bakışta tasavvuf karşıtı bir şahıs olduğu düşünülse de aslında öyle olmadığı, tefsirinden ve bazı sûfilere hitaben yazdığı mektuplarında kullandığı dilden anlaşılmalıdır. Zira Vâni Efendi tefsirinde birçok yerde tasavvufî tefsir olan Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) eserine atıflar yapmıştır.¹²¹ Yine sûfî ulemadan bahsettiği bazı risâlelerinde ve mektuplarında kullandığı saygılı dil, tasavvuf erbabını topyekûn tenkit etmediğini, bilakis bu tenkitlerini onun bidat olarak gördüğü bazı hususları din telakki edenlere yönelttiğini göstermektedir.¹²² Aslında bir kısmı meselenin fikhî boyutuna dair kaleme alınmış risalelerinin, tasavvufî meseleler hakkında yazıldığını göz önüne alarak bu başlık altında vermeyi uygun gördük. Vâni Efendi'nin tasavvuf ilmüne dair kaleme aldığı eserlerden şu ana kadar tespit edebildiklerimiz şunlardır:

1. *Risâle-i Mebde ve'l-Meâd (A'mâlu'l-Yevm ve'l-Leyl)*

Vâni Efendi'nin günlük yaptığı zikirlerini topladığı risaledir. Bu risalenin ulaşabildiğimiz farklı birkaç nüshası Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, Balıkesir Dursunbey İlçe Halk kütüphanesi Koleksiyonu'nda 10 Dur 106/1 demirbaş no ile, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmâil Koleksiyonu'nda 724/4 demirbaş no ile kayıtlıdır.

2. *Risâle fi Beyâni'l-Kerâhiyeti'z-Zikr*

Vâni Efendi, “*Asrımızda insanlar arasında ortaya çıkan bazı ameller ve durumlar vardır ki âvam müminler bunların sünnet olduğuna hatta farz olduğuna*

¹¹⁹ Konuyla ilgili bkz. Abdurrezzak Tek, “Vâni Mehmed Efendi'nin Sesli Zikir Konusunda Sufilere Yönelttiği Eleştiriler” (Ulusal Vâni Mehmed Efendi Sempozyumu, Bursa, 2011), s. 117.

¹²⁰ Detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Pazarbaşı, “Vâni Mehmed Efendi'nin Zamanın Mutasavvıfları Hakkındaki Düşüncesi ve Onlarla Olan Mücadelesi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5 (1994), s. 459-474.

¹²¹ Salih Çift, “Dönemin Aktüel Meseleleri Ekseninde Vâni Mehmed Efendi-Niyazî-I Mısri İhtilafı” (Ulusal Vâni Mehmed Efendi Sempozyumu, Bursa, 2011).

¹²² Vâni Efendi'nin mektuplarından oluşan münşât isimli eseri ve içeriği hakkında bkz. Yalar, *Vâni Mehmed Efendi ve Münşeat* 'i.

inanmaktadır...”¹²³ diyerek bu risalesine başlamış, cehrî zikir, camilerde namazlardan sonra cemaatle sesli yapılan tesbihât, Regâib, Berat ve Kadir gecelerine has kılınan namazlar, cenaze evi önünde cehrî zikir ve tehlîl gibi uygulamaların bidat olduğunu, sünnette ve mezhepte yeri olmadığını savunmuştur.¹²⁴ Vâni Efendi bu minvalde birkaç risale kaleme almıştır. Birbirine yakın isimlerle kaydedilmiş söz konusu risaleleri bu başlık altında zikretmek yerinde olacaktır. Bu risalenin tespit edebildiğimiz nüshaları şunlardır:

Ankara Milli Kütüphane, Adana İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu’nda 01 Hk 637/6 demirbaş no ile kayıtlı 54b-64a varaklar;

Ankara Milli Kütüphane, Tokat İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu’nda 60 Hk 166/4 demirbaş no ile kayıtlı 35a-49a varaklar;

Bunların dışında Konya İl Halk Kütüphanesi, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Koleksiyonu’nda 42 Kon 5517/6 demirbaş no ile kayıtlı, “*Risâle fî Beyânî Zikri’l-Cehrî*” adında bir nüshası, Diyanet Yazma Eserler’de 297.5 İSC demirbaş no ile kayıtlı 162a-163b varaklarından oluşan “*Zikr-i Cehrînin Kerâheti Hakkında Risale*” adıyla kayıtlı bir başka nüshası vardır.

3. *Risâle fî Tahkîki’z-Zikri’l-Hafî ve’l-Cehrî*

Manisa İl Halk Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu’nda 45 Hk 1233/16 demirbaş no ile kayıtlı 245b-264b varaklarından ibaret olup, zikir çeşitlerinin dinî ve fikhî boyutunun araştırıldığı bir çalışmadır. Vâni Efendi, sesli ve sessiz zikir çeşitlerine dair görüşlerini aktardığı bu risalesinde sesli ve toplu şekilde yapılan zikirlerin kerâhiyetine dair deliller getirmektedir.

4. *Risâletu Beyânî Ahkami’l-Bid’a*

Vâni Efendi’nin yaşadığı dönemde çevresinde ve halk arasında gördüğü bir takım bidat çeşitlerine dair hükümlerini açıkladığı risalesidir. Söz konusu bu risalenin bir

¹²³ Mehmed Efendi Vâni *Zikr-i Cehrînin Kerâheti Hakkında Risale* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi, 297.5 İSC, 297.5 İSC).

¹²⁴ Bu konu ile alakalı ayrıntılı bilgi için Abdurrezzak Tek’in makalesine bkz. Tek, “agm”.

nüshasına ulaşabildik. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu'nda 21 Hk 119/5 demirbaş no ile kayıtlı 55b-72a varaklarından oluşan bir nüshası mevcuttur.

5. *Risâle-i Tehlîyye*

Tasavvuf ehlinin icra ettikleri cehrî zikir ve cemaatle yapılan cehrî zikir uygulamalarının bidat olduğu görüşünü savunduğu, buna dair görüşlerini serdetmek için kaleme aldığı risalelerindendir. Bu risalenin ulaşabildiğimiz bir nüshası, Ankara Milli Kütüphane, Adana İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu'nda 01 Hk 140/6 demirbaş no ile kayıtlıdır.

6. *Duânâme*

Vânî Efendi'nin âyetlerden ve hadislerden derlediği, belli zaman ve durumlarda okunacak dualar şeklinde başlıklandırarak kaleme aldığı dualar kitabıdır. Bu risalenin incelediğimiz Süleymaniye nüshası, “*Duânâme-yi Merhum Vâni Efendi, ehâdis-i şeriflerden istinbat olunmuştur sabah akşam kıraat oluna*” başlığı ile başlar. Bu eserin şu ana kadar kütüphane kataloglarımızda mevcut olan üç nüshasını tespit ettik. Birincisi; Ankara Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda 06 Mil Yz A 7336 demirbaş no ile kayıtlı, 2a-12b varaklardan oluşan nüshasıdır. Bu eser tespit edebildiğimiz kadarıyla eksiktir. İkincisi; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Koleksiyonu'nda 3736/3 demirbaş no ile kayıtlı 19b-47b varaklarından oluşan nüshadır. Bu eser tam olup, okunaklı bir hat ile kaleme alınmıştır. Eserin ilk sayfasındaki başlıktan anlaşılıyor ki bu nüsha Vâni Efendi'nin vefatından sonra yazılmıştır.

Üçüncüsü; Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Isparta Yalvaç İlçe Halk Kütüphanesi Koleksiyonu'nda 32Yalvaç 54/2 demirbaş no ile kayıtlı 33b-42b varaklardan oluşan nüshadır.

1.3.4. Muhtelif Meseleler Hakkında Kaleme Aldığı Eserler

1. *Münşeât*

Vânî Efendi'nin birçok farklı konularda, farklı kişiler için kaleme aldığı 250'ye yakın mektubunu ihtiva eden önemli bir eseridir. Eserde IV. Mehmed için dualar yazdığı

mektuplarının yanı sıra ulema ve devlet ricallerinde yazdığı mektuplar da yer almaktadır. Eser dönem hakkında bilgi vermesi açısından tarihi bir kıymet taşımaktadır.¹²⁵ Bu eserin şu ana kadar sadece Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu'nda 4308 demirbaş no ile kayıtlı 1a-113a varaklardan oluşan nüshasına ulaşabildik. Yalar, bu eserin İstanbul üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde 3114 numara ile kayıtlı bir başka nüshasının olduğunu aktarmaktadır.¹²⁶

2. *Mebhâs-ı Tâûn*

Vânî Efendi'nin bu risalesi "*Arâisü'l-Kur'ân ve Nefâisü'l-Furkân*" eserinin bir bölümünü ihtiva eden bir yazma eserde bulunmaktadır. YEK kayıtlarında *Mebhâs-ı Tâûn* ismi ile ulaşmanın mümkün olmadığı bu risale *Arâisü'l-Kur'ân ve Nefâisü'l-Furkân* adı ile Manisa İl Halk Kütüphanesi, Manisa Koleksiyonu'nda 45 Hk 1226/1 Demirbaş no ile kayıtlıdır. Söz konusu yazma eserin 65b-68a varakları *Mebhâs-ı Tâûn* risalesidir.

3. *Risâle-i Duhân*

Tütün ve türevleri hakkında Vânî Efendi'nin kaleme aldığı bir fetvasıdır. Vânî Efendi bu risalesinde "...yine onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar."¹²⁷ ayetini delil getirerek tütünün haram olduğunu savunmaktadır. Bu risalenin Manisa İl Halk Kütüphanesi, Manisa Koleksiyonu'nda 45 hk 2932/9 demirbaş no ile kayıtlı, Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler Bölümü'nde 197.5 İSC yer numarası, *Risale fi Hakkı'd-Duhân* adıyla kayıtlı iki nüshasına ulaşabildik. Yaşadığı dönemde tütün ve türevlerinin yasaklanması noktasında Vânî Efendi'nin payı büyüktür.

4. *Risâle fi't-Tağlîb*

Vânî Efendi'nin belâğate dair bazı meseleler hakkında manzum türde kaleme aldığı risalesidir. Biz bu risalenin tek nüshasına ulaşabildik. Söz konusu bu nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu'nda 3653/21 demirbaş no ile kayıtlıdır.

¹²⁵ Vâni Efendi'nin bu eseri ve içeriği hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Yalar, "*Vani Mehmed Efendi ve Münşeat'ı*".

¹²⁶ Yalar, "*agm*", s. 54.

¹²⁷ A'raf suresi 157.

5. *Risâletü’ş-Şerîfetü’l-Hanefiyye*

Vânî Efendi bu risalesinde sevdiği ve mezhebini benimsediği İmam Ebu Hanife’nin ilmî şahsiyetini ve mezhebinin ayrıcalığını aktarmıştır. Bu risale, İngiltere Oxford, Bodleian Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu’nda MS Turk. e. 38/2 numara ile kayıtlıdır.

6. *Risâle-i Vânî Efendi*

Bu eser, Avusturya, Dükalık Kütüphanesi Gotha Koleksiyonu Türkçe Yazmaları Koleksiyonu’nda pt. 76, Seetzen: Nr. 628/2 numara ile kayıtlıdır. Esere ulaşma imkânı bulamadığımız için içeriğini tespit edemedik.

7. *Terceme ve Şerh-i Fıkhu’l Ekber*

Bu eser, İngiltere Oxford, Bodleian Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu’nda MS Turk. e. 38/1 numara ile kayıtlıdır. Esre ulaşma imkânı bulamadığımız için içeriğini tespit edemedik.

1.4. VÂNÎ EFENDİ’NİN İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Vânî Efendi’nin hayatı ve eserleri üzerine yapılan ilk ve en önemli çalışma Prof. Dr. Erdoğan Pazarbaşı’nın 1988’de “*Vânî Mehmed Efendi ve Arâisü’l-Kur’ân adlı Eserinin Tahlili*” adıyla kaleme aldığı yüksek lisans tezidir. Pazarbaşı’nın bu çalışması Vânî Efendi üzerine yazılan ilk akademik çalışma olmakla birlikte, *Arâisü’l-Kur’ân*’ı da tanıtan ilk eser olması bakımından son derece kıymetlidir. Nitekim daha sonraki yıllarda Vânî Efendi ve eserleri üzerine yapılan tüm çalışmalara referans olmuştur. Pazarbaşı’nın bu çalışması Van Belediyesi tarafından daha sonra kitap olarak basılmıştır.¹²⁸ Pazarbaşı Vânî Efendi’ye dair, *Arâisü’l-Kur’ân’da Türkler*,¹²⁹ *Vânî Mehmed Efendi’nin Hayatı ve Eserleri*,¹³⁰ *Vânî Mehmed Efendi’nin Zamanının Mutasavvıfları Hakkındaki Düşüncesi ve Onlarla Mücadelesi*,¹³¹ *Vânî Mehmed*

¹²⁸ Erdoğan Pazarbaşı, *Vânî Mehmed Efendi ve Arâisu’l Kur’an* (Van: Van Belediyesi Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları No:5, 1997).

¹²⁹ Erdoğan Pazarbaşı, “Arâisu’l-Kur’an’da Türkler”, *Bilimname* 1 (2006).

¹³⁰ Pazarbaşı, “Vani Mehmed Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”.

¹³¹ Pazarbaşı, “Vânî Mehmed Efendi’nin Zamanın Mutasavvıfları Hakkındaki Düşüncesi ve Onlarla Olan Mücadelesi”.

*Efendi'nin Tevbe Suresi 39. Ayetini Türklerle İlgili Kurarak Yorumlaması*¹³² makalelerini ve bir tane de ansiklopedi maddesi¹³³ kaleme almıştır.

Vânî Efendi'nin eserleri üzerine yapılan bir diğer önemli çalışma Sâid Abdulfettah'ın *Arâisü'l-Kur'ân ve Nefâisü'l-Furkan ve Ferâdisü'l-Cinân* eserine yapmış olduğu tahkik çalışmasıdır. Sâid Abdulfettah, Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye Kütüphanesinin Teymur Paşa Koleksiyonunda mevcut olan *Arâisü'l-Kur'ân* yazma eser nüshasını esas alarak bu eseri tahkik etmiş ve Beyrut'ta kitap olarak yayınlamıştır.¹³⁴ Eser, *Arâisü'l-Kur'ân*'ın sadece birinci bölümüne yer vermektedir ve Hz. Peygamber'in siyeri ve sîretinin olduğu ikinci bölüm eksiktir. Sâid Abdulfettah, bu tahkik çalışmasının başında eserin mevcut olan tek nüshasını esas aldığı kaydetmiş olmasına bakılırsa, eserin ülkemizdeki onlarca yazma nüshalarından habersiz olduğu anlaşılmaktadır. Zira çalışmamızda da faydalandığımız eserin bu tahkikli neşrinde kimi yerlerde muhakkik hattı okuyamadığımızı belirtmiş ve üç nokta ile bu kısımları boş geçmiştir. Kimi yerlerde de elimizdeki nüshalar ile muhakkikin ibaresi farklılıklar göstererek anlam değişmelerine yol açmıştır. Halbuki elimizdeki yazma eserlerin hepsinde bu bölümler gayet okunaklı şekilde durmaktadır.¹³⁵ Bu yüzden tek nüsha esas alınarak yapılan bir tahkik çalışması olduğu göz önünde bulundurularak kitaptan faydalanılması gerektiği kanaatindeyiz. Aslında bu tahkikli neşir, bu türden yazma eserlerin hiçbir zaman tek nüshası ile sağlıklı bir tahkikin yapılamayacağına, bu şekilde yapılmış tahkiklerin daha kaliteli şekilde yapılacak çalışmaların önünde asla engel görülmemesi gerektiğine dair güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Bursa'da 7-8 Kasım 2009 yılında “Ulusal Vâni Mehmed Efendi Sempozyumu” düzenlenmiş, sempozyumda sunulan bildiriler 2011 yılında kitap olarak basılmıştır.¹³⁶ Bu sempozyumda Vâni Efendi'nin ilmi kişiliği, hayatı, Münşeât'ı, Niyazi Mısrî ile çekişmesi, *Arâisü'l-Kur'ân*'dan Yusuf kıssası, yaratılış kıssası gibi konular ele

¹³² Erdoğan Pazarbaşı, “Vani Mehmet Efendi'nin Tevbe 39. Ayetini Türklerle İlgili Kurarak Yorumlaması”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/9 (01 Ocak 1996), 113-120.

¹³³ Pazarbaşı, “Mehmed Efendi, Vani”.

¹³⁴ El-Vânî, *Arâis ü'l-Kurân*.

¹³⁵ Muhakkik eserin 52. Sayfasında ([...] لأن لكل أسامي متعددة بحسب) ibaresine önündeki yazma nüshada bu bölüm okunmadığı için olsa gerek (غير واضحة في المخطوط) kaydını düşmüştür. Ancak bu yere Süleymaniye YEK nüshasına baktığımızda (.. لأن لكل أسامي متعددة بحسب اللغة فلا حاجة الى تعميم الأسماء ..) şeklinde olduğunu görmekteyiz. El-Vânî, *Arâis ü'l-Kurân*.

¹³⁶ Mehmet Yalar- Celil Kiraz (ed.), “Ulusal Vani Mehmed Efendi Sempozyumu” (Ulusal Vani Mehmed Efendi Sempozyumu, Bursa: Emin Yayınları, 2011).

alınmıştır. Yine 2017’de Malatya’da “Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu” düzenlenmiş, Malatyalı Niyazi Mısırî’nin hayatını ele alınırken Vânî Efendi ile aralarındaki çekişmelere de genişçe yer verilmiştir. Bu sempozyum bildirilerinde Vânî Efendi, Niyazi Mısırî’ye zulmeden bir karakter olarak aktarılmıştır.¹³⁷

Vânî Efendi, mevkisi ve konumu gereği birçok önemli hadisenin içerisinde bulunduğu için 17. yüzyılda vuku bulan bazı olaylar üzerine yapılan çalışmalara da konu olmuştur. Dr. Ali Durmuş’un “*Osmanlı’da Dini-Siyasi bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi*”¹³⁸ adıyla kaleme aldığı doktora tezi bu çalışmalardan biridir. 17. Yüzyılda Kadızâdeliler ve Sivâsîler arasında vuku bulan çekişmelerde Vânî Efendi Kadızâdeliler yani fukahadan taraf olmuş ve hareketin öncülerinden biri olarak görülmüştür. Çalışmasında Kadızâdeliler ve Sivâsîler çekişmesini konu alan Durmuş, çalışmasının bir bölümünde Vânî Mehmed Efendi’nin hayatını, eserlerini ve Kadızâdeliler hareketine etkilerini de ele almıştır.

Bu çalışmaların yanı sıra Vânî Efendi’nin farklı yönlerini ve önemli görüşlerini esas alarak yazılan bazı makaleler de kaleme alınmıştır. Doç. Dr. Yasin Kılıç’ın, “*Bir Hatip ve Eğitimci Olarak Vânî Mehmed Efendi, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri*”,¹³⁹ Dr. Hasan Uçar ve Dr. Nacettin Hanay’ın, “*Hûd Suresi 26. Ayet Çerçevesinde Bir İ’râb Tartışması ve Vânî Mehmed Efendi’nin Muhâkemesi*”¹⁴⁰, “*Med Vânî Efendi’nin Erzurum, İstanbul ve Bursa’daki Mimari Eserleri*”¹⁴¹ makaleleri bunlardan bazılarıdır.

¹³⁷ Detaylı bilgi için bkz. Ferzende İdiz, “Malatyalı Niyazi Misri İle Vani Mehmed Efendi’nin Kadızâdeliler-Sivasiler Olayındaki Çekişmeleri” (Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu, Malatya, 2017).

¹³⁸ Durmuş, *Osmanlı’da Dini-Siyasi Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi*.

¹³⁹ Kılıç, “Bir Hatip ve Eğitimci Olarak Vani Mehmed Efendi, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri”.

¹⁴⁰ Uçar- Hanay, “agm”.

¹⁴¹ Yurttaş, “Med Vânî Efendi’nin Erzurum, İstanbul ve Bursa’daki Mimari Eserleri”.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN KISSALARININ TEFSİRİNDE ARÂİS'UL KUR'ÂN ÖRNEĞİ

2.1. ARÂİSÜ'L-KUR'ÂN HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Arâisü'l-Kur'ân, Vâni Mehmed Efendi'nin en meşhur ve en önemli eseridir. Bu eser Kur'ân'da bahsi geçen 22 peygamberin kıssalarına dair 17. yüzyılda kaleme alınmış eşsiz bir eserdir. Tam adı *Arâisü'l-Kur'ân ve Nefâisü'l-Furkan ve Ferâdisü'l-Cinân*'dır. Eser iki bölümden oluşmaktadır.¹⁴² Birinci bölümde âlemin yaratılışı, Hz. Âdem'in yaratılışı ve Kur'ân'da bahsi geçen peygamberlerin kıssalarına dair ayetlerin tefsiri yer almaktadır. İkinci bölümde ise sadece Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sîreti ve siyeri yer almaktadır. Vâni Efendi, eserini kürsü vâizliği ve hâce-i sultânîlik görevlerini ifa ederken kaleme almıştır. 1090/1679 yılında Hz. Mûsa kıssası ile Kasas Sûresi'nin tefsirini, daha sonra Benî İsrail peygamberlerinin kıssalarına dair ayetlerin tefsirini yapmıştır. "Meclis" diye isimlendirdiği başlıklar altında, her biri bir ders niteliğinde kaleme alınan bu kıssaların tefsirlerini sarayda ve kürsülerde ders olarak okutmuştur. Yaklaşık iki yıl bu şekilde tefsir dersleri yapan Vâni Efendi kısasü'l-enbiya üzerine bir tefsir kaleme almaya karar vermiş ve 1092/1681 yılının Safer ayında "Âlemin Yaratılışı" bahsi ile *Arâisü'l-Kur'ân* adlı eserini kaleme almaya başlamıştır.¹⁴³

Vâni Mehmed Efendi eserinin mukaddimesinde *Arâisü'l-Kur'ân*'ı niçin kaleme aldığını ve muhtevasını şu ifadelerle aktarmaktadır:

¹⁴² Ulaşabildiğimiz Yazma Nüshalarının birçoğunda her ne kadar ikinci bölüm bulunmasa da eser aslen iki bölümden müteşekkildir.

¹⁴³ El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 25.

“...İmdi el-Fakirü'l-Hakîr Turâbü'l-Ekdâm Seyyid Muhammed bin Seyyid Bistâm der ki: “Allah-u Teâla bana Kur'ân'ın manalarını fehmetme ve kerim olan Furkân'ının ahkâmını itkân etmeyi bahşedince ömrümün 44 yılını bu uğurda sarfettim ve Hz. Peygamber'in şu hadis-i şerifini derin derin düşündüm: “İnsan öldüğü zaman üç şey hariç kişinin ameli kesilir: sadaka-i cariyeye, faydalanılan ilim, kendisine dua eden sâlih evlat.”¹⁴⁴ Böylece Allah'ın yardımı ve inayetiyle Arâisü'l-Kur'ân ve Nefâisü'l-Furkan ve Ferâdisü'l-Cinân'ı kaleme almaya başladım. Bu eser, enbiyanın fiilleri ile resullerin halleri, müşrik kavimleri ile aralarında geçen hadiseler, Allah'ın buyruklarını tebliğ etmeleri, ihlaslı bir kalp ile mücadelelerine dair Allah'ın ayetlerinin tefsiridir.”¹⁴⁵

2.1.1. Arâisü'l-Kur'ân Adında Kaleme Alınan Diğer Eserler

Vânî Efendi'nin “Kur'ân'ın Gelinleri” anlamına gelen Arâisü'l-Kur'ân adlı eserinden önce bu isimle kaleme alınmış başka eserler de vardır. Arâisü'l-Kur'ân adında ilk eser telif eden sûfî âlimlerden Şeyh Ebu Muhammed Sadruddin Rûzbihân b. Ebi Nasr el-Baklî'dir (ö. 606/1209).¹⁴⁶ Arâisü'l-Beyân fî Hakâiku'l Kur'ân adıyla kaleme aldığı eseri tasavvuf ehline hitaben yazılmış işârî bir tefsirdir.¹⁴⁷ Bir diğer eser Ebu İshak Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî'nin (ö. 427/1035)¹⁴⁸ kısasü'l-enbiya üzerine yazdığı Arâisü'l-Mecâlis adlı eseridir.¹⁴⁹

Ebu İshak Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî (ö. 427/1035),¹⁵⁰ el-Keşf ve'l Beyân 'an Tefsiri'l-Kur'ân adlı tefsirini kaleme almış, eserinde Kur'ân kıssalarına dair isrâiliyyât menşeli rivayetlere genişçe yer vermiştir. Daha sonra peygamber kıssalarına dair kısımlarını ayrı bir kitap olarak Arâisü'l-Mecâlis adıyla yeniden yazmıştır. Tefsirindeki şîâ kaynaklı asılsız rivayetleri ve asılsız isrâilî haberleri Arâisü'l-

¹⁴⁴ Vâni Efendi, hadisten hemen sonra “Bu hadisi Müslim Ebu Hureyre'den nakletmiştir. Mişkâtü'l-Mesâbih kitabının ilim babında geçmektedir.” diyerek kaynak göstermiştir.

¹⁴⁵ El-Vânî, Arâisü'l-Kur'ân, c. 1, s. 25-26.

¹⁴⁶ Baklî hakkında detaylı bilgi için bkz. Nazif Hoca, “Baklî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1991).

¹⁴⁷ Eser hakkında bkz. M. Nazif Şahinoğlu, “Arâisü'l-Beyân”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1991).

¹⁴⁸ Sa'lebî hakkında bkz. M. Suat Mertoğlu, “Sa'lebî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2009).

¹⁴⁹ Eser hakkında bkz. Günay Tümer, “Arâisü'l-Mecâlis”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1991).

¹⁵⁰ Sa'lebî ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Mertoğlu, “Sa'lebî”.

Mecâlis'e de taşıdığı için eseri çokça eleştirilmiştir.¹⁵¹ Nitekim bu husus Vâni Efendi'nin de dikkatinden kaçmamıştır. *Arâisü'l-Kur'ân*'nın mukaddimesinde *Arâisü'l-Mecâlis* adında bir eserin varlığından söz ederek, esere dair birtakım eleştirilerde bulunur.¹⁵²

Kâtip Çelebi, (1067/1657) *Keşfü'z-Zunûn* adlı eserinde Sa'lebî ile Vâni Efendi'nin *Arâis* eserlerini karşılaştırmış ve Vâni Efendi'nin *Arâisü'l-Kur'ân*'ının daha güzel, daha kapsamlı ve daha faydalı olduğunu kaydetmiştir.¹⁵³

2.1.2. Eserin Günümüze Kadar Tespit Edilebilmiş Yazma Nüshaları

Arâisü'l-Kur'ân'ın yakın zamana kadar birkaç yazma nüshasına ulaşılabilirken bugün onlarca yazma nüshasının kütüphane raflarında olduğunu artık biliyoruz. Bu eserin birçok yazma nüshaları günümüze kadar ulaşmış olup, Türkiye Yazma Eserler Kurumu'nun kütüphanelerinde bulunmaktadır. Biz, ileride *Arâisü'l-Kur'ân* ve *Nefâisü'l-Furkan* ve *Ferâdisü'l-Cinân* üzerine yapılacak güzel bir tahkik çalışmasına kaynaklık edeceğini düşünerek eserin tespit edebildiğimiz tüm nüshalarını bu bölümde aktaracağız.

Eserin şu ana kadar kütüphane kataloglarından ulaşabildiğimiz 24 nüshası mevcuttur. Ancak bu sayının daha çok olması da muhtemeldir.

1. İstanbul Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Koleksiyonu'nda 34 Fe 1273 demirbaş no ile kayıtlı, nesih hattı ile yazılmış, 438 varaktan müteşekkil okunaklı tam bir nüshası mevcuttur. Bu nüsha Yazma Eserler Kütüphanesi kayıtlarında sehven "*Arâisü'l-Mecâlis*"¹⁵⁴ adıyla kaydedilmiştir. *Arâisü'l-Kur'ân*'ın en düzgün ve korunmuş haldeki nüshası budur.
2. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu'nda 2318-232 demirbaş no ile kayıtlı 442 varaktan müteşekkil tam bir nüshası mevcut olup bu nüshanın başında fihristi bulunmaktadır.

¹⁵¹ Tümer, "Arâisü'l-Mecâlis".

¹⁵² Vâni Efendi, bu eserin Kur'an hakikatlerine aykırı birçok isrâilî rivayet barındırdığını aktarır. Detaylı bilgi için bkz. El-Vâni, *Arâisü'l-Kur'ân* c. 1, s. 29.

¹⁵³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi el-kutub ve-l-fünûn* (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Dersâadet: El-Matbaatü'l-Ûlâ, B/0758-2).

¹⁵⁴ Daha önce de belirtildiği gibi *Arâisü'l-Mecâlis* Muhammed ed-Sa'lebî'nin eseridir. Burada olduğu gibi Vâni Efendi'nin *Arâisü'l-Kur'ân*'ı ile çoğu defa karıştırılmıştır.

3. Kayseri Raşid Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, Raşid Efendi Koleksiyonu'nda 21525 demirbaş no, 297.2 tasnif no ile kayıtlı 324 varaktan müteşekkil, nesih hat ile yazılmış tam bir nüshası mevcuttur.¹⁵⁵
4. Kütahya Vâhid Paşa İl Halk Kütüphanesi, Vâhid Paşa Koleksiyonu'nda 43 Va 1208/1 demirbaş no ile kayıtlı, 182 varaktan müteşekkil, talik hat ile yazılan tam bir nüshası mevcuttur. Bu nüsha Yazma Eserler Kütüphanesi kayıtlarında “*Şerh-i Arais al-Mecalis Arais-i Vani*” şeklinde yanlış kayıtlanmıştır. Vâni Efendi'nin *Arâisü'l-Kur'ân*'ı başlı başına bir eser olup şerh değildir. Yazısı çok okunaklı ve düzgün olan bu nüshaya kayıt hatası yüzünden ulaşılamadığı için bu nüshanın varlığına dair hiçbir çalışmada bir bilgiye rastlanamamaktadır.
5. Ankara Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda 06 Mil Yz A 3736 demirbaş no ile kayıtlı nesih hat ile yazılmış 362 varaktan müteşekkil bir nüshası mevcuttur. Nüsha okunaklı olmayan bir hat ile yazılmıştır.
6. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Koleksiyonu'nda 82 demirbaş no ile kayıtlı 384 varaktan oluşan tam, hattı düzgün, bir nüshası mevcuttur.
7. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Harput Koleksiyonu'nda 353 demirbaş no ile kayıtlı 210 varaktan oluşan, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatının olmadığı eksik bir nüshası mevcuttur.
8. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Koleksiyonu'nda 2005 demirbaş no ile kayıtlı, 190 varaktan oluşan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatının olmadığı bir nüshası mevcuttur.
9. Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi Koleksiyonu'nda 679 demirbaş no ile kayıtlı 354 varaktan oluşan, bazı bölümlerinde sayfaları eksik olan bir nüshası mevcuttur.¹⁵⁶
10. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, 1590 demirbaş no ile kayıtlı 397 varaktan oluşan eksik bir nüshası mevcuttur.¹⁵⁷
11. İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi'nde 2519 demirbaş no ile kayıtlı 296 varaktan oluşan fihristi olmayan eksik bir nüshası mevcuttur.

¹⁵⁵ Ülkemizde ilk defa Vâni Efendi'nin *Arâisü'l-Kur'ân*'ı üzerine akademik çalışma yapan Prof. Dr. Erdoğan Pazarbaşı, bu nüshayı esas alarak incelemiştir. Pazarbaşı, çalışmasında bu nüshadan bazı bölümlerde aktarmıştır. Vâni Efendi'nin *Arâisü'l-Kur'ân*'ına dair yazılan akademik yazıların çoğu Pazarbaşı'nın bu çalışmasına atıfla verildiği için bu nüshaya özellikle dikkat çekildi. Bkz. Pazarbaşı, *Vâni Mehmed Efendi*.

¹⁵⁶ Bu yazma YEK kayıtlarında *Arâis'ul Meâlis* diye kayıtlanmıştır.

¹⁵⁷ Bu yazma YEK kayıtlarında *Arâis'ul Mecâlis* diye kayıtlanmıştır.

12. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu'nda, 104 demirbaş no ile kayıtlı 240 varaktan oluşan sadece Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatı kısmını içeren bir nüshası mevcuttur.
13. Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami Koleksiyonu'nda, 100 demirbaş no ile kayıtlı 621 varaktan oluşan sadece Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatı kısmını içeren bir nüshası mevcuttur.
14. Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi Koleksiyonu'nda, 373 no ile kayıtlı, 492 varaktan oluşan sadece Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatı kısmını içeren bir nüshası mevcuttur.
15. Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu'nda, 34 Nk 323 demirbaş no ile kayıtlı, 352 varaktan müteşekkil, bazı kısımları eksik olan bir nüshası mevcuttur.
16. Manisa İl halk Kütüphanesi, Manisa Koleksiyonu'nda, 45 Hk 1226/1 demirbaş no ile kayıtlı, 68 varaktan oluşan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatı, Kasas Sûresi'nin bir kısmı ve muhtelif risaleleri içeren bir nüshası mevcuttur.
17. Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi'nde, 297.971 23 yer numarası ile kayıtlı bir yazma eserin 208b-215b varakları, *Arâisü'l-Kur'ân*'ın Hz. İbrâhim bölümünü barındırmaktadır. Eser, su lekeleri ve mürekkep deformeleri sebebiyle zarar görmüş, ancak Arâisü'l-Kur'ân kısmı sağlam ve okunaklı bir hat ile yazılmıştır.
18. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, Hasan Paşa Koleksiyonu'nda 19 Hk 488 demirbaş no ile kayıtlı, kırma nesih hatla yazılmış 278 varaktan oluşan eksik bir nüshası mevcuttur.
19. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Konya İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu'nda 42 Kon 3807 demirbaş no ile kayıtlı, inceleme imkânı bulamadığımız bir nüshası mevcuttur.
20. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Isparta İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu'nda, 32 Hk 1455 demirbaş no ile kayıtlı bir nüshası mevcuttur.
21. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu'nda 15 Hk 1829/15 Hk 1822 demirbaş no ile kayıtlı, nesih hat ile yazılmış, 253 varaktan oluşan inceleme imkânı bulamadığımız bir nüshası mevcuttur.

22. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Malatya Darende İlçe Halk Kütüphanesi Koleksiyonu'nda, 44 dar 323 demirbaş no ile kayıtlı, talik hat ile yazılmış, 365 varaktan oluşan inceleme imkânı bulamadığımız bir nüshası mevcuttur.
23. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Gaziantep İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu'nda 27 Hk 105 demirbaş no ile kayıtlı talik hat ile yazılmış, 269 varaktan oluşan inceleme imkânı bulamadığımız bir nüshası mevcuttur.
24. İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Atıf Efendi Koleksiyonu'nda 34 Atf 255 demirbaş no ile kayıtlı, inceleme imkanı bulamadığımız bir nüshası mevcuttur.

2.1.3. Arâisü'l-Kur'ân'ın Kaynakları

İslam âlimleri tarih boyunca Kur'ân'ı daha iyi anlama, hikmetlerine vakıf olma gayreti ile nice tefsirler kaleme almışlardır. Bunlardan kimi tarih içinde yok olup gitmiş kimi de hala ilmî çalışmalara ve yeni tefsirlere kaynaklık etmektedir. Hiç şüphesiz bir âlimin eserinin dilden dile, diyardan diyara dolaşması ve şöhret bulup asırlara sâri okunup okutulması bir nasip meselesidir. Ancak asırlar öncesinden günümüze ulaşabilmiş ve insanlar arasında şöhret bulmuş, kalplerde kabul görmüş eserlerin bir takım ortak noktaları da gözden kaçmamaktadır. Bu eserlere baktığımız zaman Kur'ân'a, sünnete ve şer-i şerife aykırı olmaması, kullandıkları rivayetlerin sıhhatine dikkat edilmesi, Arap dili ve belagatı inceliklerinin hakkıyla kullanılması, geçmiş ulemanın bilgi birikiminden faydalanılması bu türden eserlerin ortak özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

İşte Vâni Efendi de *Arâisü'l-Kur'ân* tefsirini kaleme alırken bu hususları azami ölçüde dikkate almış, özellikle muteahhir ulemanın görüşlerine tefsirinde sık sık yer vermiştir. Vâni Efendi, bir ayetin tefsirini yaparken çoğunlukla şu sıralamayı gözetmiştir: Ayet varsa evvela ayete müracaat etmiş, sonra varsa sahih ve hasen gördüğü rivayetleri almış, sonra muteahhir ulemeden ayet ile ilgili aktarmaya değer gördüğü yorumları vermiş, en son kendi özgün yorumunu katarak bu birikimleri mezcetmiştir.

Sa'lebî'nin *Arâisü'l-Mecâlis*'i ile hemen hemen aynı konu başlıklarını taşıyor olması iki eserin birbirine kaynaklık ettiği anlamına gelmemektedir. Zira iki eser beraber

incelendiğinde kitap ve bölüm isimlendirmelerindeki benzerliklerin dışında içerik olarak birbirinden oldukça farklı eserler oldukları görülecektir. Bununla beraber Vâni Efendi'nin eserine başlamadan Sa'lebî'nin bu eserinden bahsetmesi ve eksik gördüğü yönlerini eleştirmesi, *Arâisü'l-Mecâlis*'in Vâni Efendi'ye bu eserini kaleme alma noktasında fikir verdiği şeklinde de değerlendirilebilir.¹⁵⁸

Vâni Efendi, eserinin mukaddimesinde Sa'lebî'nin *Arâis*'i hakkında şöyle der:

“Bildiğim kadarıyla benden önce İmam es-Sa'lebî Arâis adında bir eser kaleme almış. Lakin bu eser israiliyattan hâli değildir. Cârullah,¹⁵⁹ İmam Râzî,¹⁶⁰ Kadı Nasıruddin el-Beydâvi¹⁶¹ gibi muteahhhir ulemâdan Kur'ân hakikatlerine dair varid olan manaları da müstemil değildir. Halbuki bu seçkin âlimler daha öncekilerin yapmadığı bir şekilde ayetleri mantık ve Arap dili kurallarına dayanarak fehimleri hayrete düşüren manalar ile tefsir etmişlerdir. Allah sa'yelerini meşkür eylesin. Onlar bu uğurda olan güçlerini sarfettiler. Müminlere, Arâis'i bu muhakkikînin kavâidine göre tebyîn etmek gerekirdi ki işte ben de bunu yaptım. Bu kitapta Peygamberlerin haberlerine dair Allah'ın ayetlerini, bu yolda öncü olan âlimlerin metotlarını esas alarak, onların yorumlarından alıntılar da yaparak, isrâiliyyâtın çoğunu terk ederek aktardım. Ayetlerin tefsirinde tefsirler, sahih ve hasen hadisler ile yetindim. Kur'ân'ın işaret ettiği manaya muhalif olmayan isrâiliyyâta yer verdiğim de olmuştur.”¹⁶²

Vâni Efendi burada sadece Zemahşeri'nin *el-Keşşaf*, Fahrettin Razi'nin *Mefâtihu'l-Gayb*, Kadı Beydavî'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* tefsirlerini zikretmiştir ancak bu tefsirlerden başka kaynaklardan da faydalandığı eserinde görülmektedir. Bu eserlerden başka Begâvî'nin *Meâlimü't-Tenzil*, Neseî'nin *et-Teysîr fi't-Tefsîr*, Nîsâbüri'nin *Garîbü'l-Kur'ân ve Regâibü'l-Furkân*, İbn Kesîr'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* eserlerinden çokça istifade etmiş, çoğu yerde ibareyi olduğu gibi alarak alıntılar yapmıştır. Örneğin, İdris (a.s.) kıssasında Meryem sûresi 56. ayetindeki “Sıddîk” kelimesinin tefsirini yaparken, “*Nâsîru'd-dîn Amru'd-dîn el-Beydavî -Allah s'ayini*

¹⁵⁸ El-Vâni, *Arâis ü'l-Kurân*, c. 1, s. 28.

¹⁵⁹ Keşşaf sahibi Zemahşeri'nin lakabıdır. Bkz. Mustafa Öztürk - M. Suat Mertoğlu, “Zemahşeri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013).

¹⁶⁰ Mefâtihu'l-Gayb sahibi Fahreddin er-Razi'dir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

¹⁶¹ Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl sahibi Kadı Beydavî'dir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

¹⁶² El-Vâni, *Arâis ü'l-Kurân*, c.1, 29-30.

meşkûr eylesin- Nisa sûresi 69. ayetini tefsir ederken Nebî ve Siddîk kelimelerine kulaklara zevk veren yorumlar getirmiş ve şöyle demiştir... ”¹⁶³ diyerek siddîk, sâlih, nebî, şuhedâ kelimelerine getirilen yorumları birebir alıntı yaparak aktarmıştır. Alıntı yaptığı yerlerde direk kaynak ismini ve geçtiği yeri belirtmesi intihal olmaması için gösterdiği hassasiyettendir. Hz. Sâlih (a.s) kıssasının sonunda Begâvî’den alıntı yaptıktan sonra şu kaydı düşmüştür: “Biz intihal olmasın diye tam ibaresini zikrettik. Allah bizi kötü ahlaktan muhafaza buyursun.”¹⁶⁴

2.2. KISSALARIN TEFSİRİNDE İZLEDİĞİ YÖNTEM

Vânî Efendi, kıssaları tefsir ederken evvela Kur’ân’ı Kur’ân ile tefsir etme yoluna gitmiştir. Zira bir ayeti Kur’ân’da açıklayan başka ayetler olabilmektedir. Kur’ân’dan sonra sahih ve hasen hadislerle müracaat etmiştir. Eserinde ayetlerin daha iyi anlaşılması, kıssaya dair malumatlar vermek ve özgün yorumlarını desteklemek amaçları ile sıkça hadisleri aktardığı görülmektedir. Her müfessirin Kur’ân ve sünnetten sonra başvuru kaynağı olan Arap dilinin inceliklerini tefsirinde mahirce kullanmıştır. Tüm bunları göz önünde bulundurarak, geçmiş ulemanın da yorumlarına sık sık atıflar yaparak en son kendi özgün yorumunu aktarmıştır. Naklinde beis görmediği, Kur’ân ve sünnete aykırı olmayan isrâiliyyata da eserinde yer vermiştir. Şimdi kısaca anlattığımız Vânî Efendi’nin tefsir yöntemini tek tek ele alalım.

2.2.1. Kur’ân’ı Kur’ân ile Tefsir Etmesi

Kur’ân’ın bir ayetini tefsir ederken evvela onu Kur’ân’da nesh, tebyîn, tadvîh, takyîd eden başka bir ayetin veya ayetlerin olup olmadığına bakmak her müfessirin yapacağı ilk iştir. Kur’ân’da bir ayeti başka bir ayet direk veya dolaylı olarak açıklayabilmektedir. Bu bazen bir ayette muhtasar halde anlatılan bir hususun başka bir ayette ayrıntıları ile anlatılması şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Örneğin Hz. Âdem (a.s.) ile İblîs arasında geçenler Kehf sûresi 50. âyette “*Hani biz meleklerle, “Âdem’e secde edin” demiştik; İblîs’ten başka hepsi secde ettiler. O cinlerdendi, rabbinin emrinden dışarı çıktı...*” şeklinde muhtasar bir şekilde aktarılırken, Bakara 30-37, Âraf 11-19, Tâhâ 116-121 ayetlerde ayrıntılara yer verilmektedir. Bu durum Kur’ân’da

¹⁶³ El-Vânî, *Arâis ’ü’l-Kurân*, c.1, s. 91.

¹⁶⁴ (...بل ذكرناه بعبارة حذار من الإنتحال. عصمنا الله من سوء الأخلاق), bkz. El-Vânî, *Arâis ’ü’l-Kurân*.

birçok yerde görülmektedir. Bazen de bir hikmete binaen bir ayette mübhem verilen bir konu başka ayette mübeyyen, bir yerde mutlak gelen başka bir yerde mukayyed olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte Kur'ân'ın bu gibi özellikleri çoğu yerde ayetleri tefsir ederken yine ayetlerden faydalanmayı zorunlu kılmaktadır.

Kur'ân'ın bu özelliğini göz ardı etmeyen muteahhir ulema, ayetleri tefsir ederken imkân varsa evvela ayetlerden yararlanmayı düstur edinmişlerdir. Vâni Efendi de Kur'ân kıssalarını tefsir ederken Kur'ân'da muhtelif yerlerde farklı muhteva ve tarzlarda aktarılan ayetlerin, birbirini tefsir eden ve tamamlayan yönünü öne çıkararak tefsirinde sıkça kullanmıştır. *Arâisü'l-Kur'ân*'da bunun örneklerine çokça rastlamak mümkündür. Nitekim Vâni Efendi İbrâhim (a.s.) kıssasına dair ayetleri tefsir ederken Bakara sûresi 124. âyetteki “ظالمين” kelimesini şöyle tefsir eder: “*Bir zamanlar Rabbi İbrâhim'i birtakım kelimelerle sınamış, İbrâhim onları tam olarak yerine getirince: Ben seni insanlara önder yapacağım, demişti. Soyumdan da (önderler yap, yâ Rabbi!) dedi. Allah: Ahdim zalimlere ermez buyurdu.*”¹⁶⁵ Zalimlerden kasıt kâfirlerdir. Nitekim “*Muhakkak ki şirk büyük bir zulümdür*”¹⁶⁶ Şayet öncesinde geçen “imâmet” lafzı mutlak “velâyet” şeklinde tefsir edilirse bu sözün umuma nüfuzunu gösterir ki bu durumda halifelik, sultanlık, emirlik, kâdılık ve hatîbliğin kâfirlerden nefyedildiğini gösterir. Yok, şayet “imâmet” lafzı “nübüvvet” şeklinde tefsir edilirse zulüm itlâkı üzere kalır ki bu küfür ve fîsk şeklinde tefsir edilir. Çünkü nübüvvet te fâsıklara erişmez.”¹⁶⁷ Görüldüğü üzere Vâni Efendi, ayetteki “zalimler” lafzını yine başka bir ayetten delil getirerek “kâfirler” şeklinde tefsir etmiş ve bu anlam üzerinden yorumlar getirmiştir.

Mûsa (a.s.) kıssasında “*Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de rabbi onunla konuştuğunda o, “Rabbim! Bana görün; sana bakayım” dedi. Rabbi, “Sen beni asla göremezsın. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin” buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: “Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim.*”¹⁶⁸ ayetinin tefsirinde ru'yetullah meselesine dair görüşleri

¹⁶⁵ Bakara, 2/124.

¹⁶⁶ Lokman, 31/13.

¹⁶⁷ El-Vâni, *Arâis ü'l-Kurân*. c.1, s. 235-236.

¹⁶⁸ A'raf, 7/143.

aktarır. En son kendi savunduğu görüşünü ayetler ile delillendirerek, ayeti ayetler ile tefsir eder:

“Allah-u Teâlâ, Musa'nın (a.s.) bu isteğine karşı (لن تراني) ile cevap verdi. Bu ru'yetullahın mümkün olduğuna dair bize bir delildir. Zira buradaki لن harfi Arapçada te'bîd için değil, bilakis bir gün ile takyîd içindir. Tıpkı şu ayet-i kerimede olduğu gibi (فلن أكرم اليوم إنسيا).¹⁶⁹ Şayet te'bîd için olsaydı nefyedilmesi veya أبدأ ile takyîd edilmesi gerekirdi. Tıpkı şu ayet-i kerimede olduğu gibi (ولن يتموه أبدأ).¹⁷⁰ Te'bîd için olsaydı şayet burada أبدأ kaydı zahir olmazdı. لن harfi te'kîd içindir aynı zamanda. Burada Musa'nın (a.s.) Allah'ı görmesini nefyeder, Allah'ın görülebilmesini değil. Yani, “Sen şu anda beni görmeye takat getiremezsin.” anlamına gelir.”¹⁷¹ Söz konusu örnekte olduğu gibi Vâni Efendi tefsirini yaptığı ayete getirdiği manaları desteklemek için yine ayetlere müracaat etmiştir. Buna dair örnekleri eserin birçok yerinde görmek mümkündür.

2.2.2. Kur'ân Rivayetler ile Tefsir Etmesi

Hadisler Kur'ân'ı anlamada Kur'ân'dan sonra başvuru en önemli kaynaktır. Nitekim ilk dönem tefsirleri sadece hadis rivayetleri esas alınarak kaleme alınmış ve rivayet ağırlıklı telif edilmiş olmalarından dolayı rivayet tefsiri olarak isimlendirilmişlerdir.

Vâni Efendi, tefsir edeceği ayeti açıklayan başka bir ayet varsa evvela onu verir. Bununla beraber ayetin tefsirindeki manayı desteklediğini düşündüğü hadis-i şeriflerden, sahabe ve tabiun kavillerinden de çokça yararlanır. Eserinin mukaddimesinde eseri kaleme alırken izlediği yöntemi kısaca anlattıktan sonra şöyle der: “...Ayetlerin tefsirinde tefsirler, sahih ve hasen hadisler ile yetindim.”

¹⁶⁹ Meryem, 19/26. “...Bugün hiçbir insan ile konuşmayacağım de.”

¹⁷⁰ Bakara, 2/95. “...yapıp ettikleri işler sebebiyle hiçbir zaman ölümü temenni etmeyeceklerdir.”

¹⁷¹ El-Vâni, Arâis'ü'l-Kurân, c.2, s. 91-92.

Eserinde mürsel¹⁷², mevkû¹⁷³, maktû¹⁷⁴ hadislerle çokça yer veren Vâni Efendi hadisleri çoğu yerde senetleri ile veya kaynağına işaret ederek verir.¹⁷⁵ Eserinde kullandığı rivayetlerin ve yaptığı alıntılarının kendi yorumları ile karışmamasına özen gösterir. Hatta bazı hadislerin kısa tahririni dahi yapar.¹⁷⁶

Nakillerde Yararlandığı Kaynaklar

Vâni Efendi'nin tefsirinde yer verdiği nakiller için en çok müracaat ettiği kaynak Hatib et-Tebrîzî'nin (ö. 741/1340) *Mişkâtu'l-Mesâbih* adlı eseridir.¹⁷⁷ Bu eser aslında Ferra el-Begâvî'nin (ö. 516/1122) *Mesâbihu's-Sunne* adlı eserinin düzenlenmiş ve eklemeler yapılmış halidir.¹⁷⁸ Begâvî hadisleri bablarına göre kaleme aldığı bu eserinde sadece sahih ve hasen rivayetlere yer verir, eserine aldığı pek az sayıda zayıf rivayetin de zaafını belirtir. Begâvî Sahihayn'da geçen hadisler için "sahihi" diğeri eserlerden seçtiği hadisler için de "hasen" terimini kullanır.¹⁷⁹ Vâni Efendi de sahih ve hasen rivayetlere ulaşmada kolay bir araç olarak gördüğü bu eserden ziyadesiyle istifade eder. Nitekim eserin mukaddimesinde şöyle der: "...Ayetlerin tefsirinde tefsirler, sahih ve hasen hadisler ile yetindim."¹⁸⁰ Eserinde kullandığı ve sahih ya da hasen diye nitelediği hadislerin çoğu için *Mişkâtu'l-Mesâbih*'den alınmıştır demek mümkündür. Bununla birlikte Vâni Efendi, direk Buhârî'den, Müslim'den, Tirmizî'den de sahih ve hasen rivayetler alır.¹⁸¹

Vâni Efendi muteahhir ulemanın tefsirlerinden de yararlanmış hatta onlardan birçok alıntılar yapmıştır. Bu durumu mukaddimesinde "*Bu kitapta Peygamberlerin haberlerine dair Allah'ın ayetlerini, bu yolda öncü olan âlimlerin metodlarını esas alarak, onların yorumlarından alıntılar da yaparak aktardım.*"¹⁸² diyerek belirtmiştir.

¹⁷² Mürsel Hadis: İsnadı Resûlullah'a ulaşan, Resûlullah'tan rivayet edilen söz fiil veya takrirlerdir.

¹⁷³ Mevkûf Hadis: İsnadı Resûlullah'a ulaşmayan, Sahabelerden rivayet edilen söz, fiil veya takrirlerdir.

¹⁷⁴ Makû Hadis: İsnadı Resûlullah'a ve Sahabeye ulaşmayan, Tabiin ve Tebeu't-tabiin'den rivayet edilen söz, fiil veya takrirlerdir.

¹⁷⁵ Senedi ile aktardığı hadisler için örnek için bkz. El-Huşabi, *Arâis*, c. 1, s. 116, 226. Senedsiz rivayetlere örnek için bkz. El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 85, 178.

¹⁷⁶ Örnek için bkz. El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 200.

¹⁷⁷ İbrahim Hatiboğlu, "Mesâbihu's-Sünne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004).

¹⁷⁸ Hatiboğlu, "Mesâbihu's-Sünne".

¹⁷⁹ Hatiboğlu, "Mesâbihu's-Sünne".

¹⁸⁰ El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 29.

¹⁸¹ El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 47-60.

¹⁸² El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c.1, s. 30.

İbn Kesîr'in *Tefsîru 'l-Kur'âni 'l-Âzîm*, Beğavî'nin *Meâlimu 't-Tenzîl*, Âlûsî'nin *Ruhu 'l-Meânî*, Suyûtî'nin *ed-Durru 'l-Mensûr*, Kadı Beydâvî'nin *Envâru 't-Tenzîl* tefsirleri, Vâni Efendi'nin başlıca başvurduğu kaynaklardır.¹⁸³ Eserinde sahih ve hasen dışındaki hadislere yer vermeyeceğini söylese de bu tefsirlerden yaptığı alıntılar kanalıyla pek çok zayıf rivayet kitabına girmiştir.

Vâni Efendi *Arâisü'l-Kur'ân*'da siyer ve meğâzi kitaplarından da rivayetler nakletmiştir. Özellikle İbn İshak'ın *Sîretü İbn İshak* diye meşhur olan *Kitabu 'l-Meğâzi* adlı eseri bunların başında gelir. Meğâzi kitaplarından yaptığı alıntılar bazen çok uzun olabilmektedir. Sâlih (a.s.) kıssasına dair ayetleri tefsir ettikten sonra kıssanın İbn İshak'ın sîresinde geçen halini rivayetleri ile beraber birebir alıntı yaparak eserine almıştır ki gerçekten uzun bir alıntıdır.¹⁸⁴ Nakillerde bulunduğu diğer bir siyer kaynağı, İbn Seyyidünnas'ın *es-Sîretü 'l-Kübrâ* adıyla bilinen *Uyûnu 'l-Eser* kitabıdır.¹⁸⁵ Vâni Efendi bu eserlerden alıntılar yaparken hadisleri de olduğu gibi eserine almış böylece *Arâisü'l-Kur'ân*'daki hadislerin bir kısmına bu eserler kaynaklık etmiştir.

Hadislerden Farklı Şekillerde Yararlanması

Vâni Efendi eserinde hadislerden çok farklı şekillerde yararlanmıştır. Hadisleri ayetlerin tefsirinde kullandığı gibi ayetlerden bağımsız aktardığı yerler de çoktur. Zira bab başlıklarında ilk bakışta kıssa ile alakası pek kurulamayan hadisler nakleder. Biz bunu Vâni Efendi'nin vaiz olmasına bağlıyoruz. Zira her bir kıssaya, ayetlerin tefsirinden evvel derse giriş mahiyetinde birkaç hadis nakli ile başlamıştır. Örneğin Nûh (a.s.) kıssasında “Nûh'un (a.s.) kavmi ile münazarası” kısmını anlatırken İbn Abbas'tan (r.a.) rivayet edilen iki hadis nakleder. Yine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Rum kralı Heraklius'a gönderdiği İslam'a davet mektubu ve Heraklius'un elçiye sorduğu soruları uzunca aktarır. Kendisi hiç yorum yapmadan bu iki hadisin kaynağını belirtip tefsirine başlar.¹⁸⁶

¹⁸³ İbn Kesîr'den hadis naklelerini, eserin birçok yerinde görmek mümkündür. Örnek için bkz. El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c.1, s.49, 103, 113. Ruhu'l-Meânî'den hadis nakline örnek için bkz. El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c.1, s. 125., Envâru't-Tenzîl'den hadis nakline örnek c.1 s. 112,

¹⁸⁴ El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 180-184.

¹⁸⁵ El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân* c. 1, s. 178.

¹⁸⁶ El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 123-124.

Vânî Efendi, ayetleri tefsir ederken bizzat ayette zikredilen manaları desteklemek veya sebab-i nüzulünü belirtmek için hadislerden yararlanmışır. Örneğin, “*O zaman biz o evi insanların gidip gelip ziyaret edecekleri bir makam ve bir güvenlik yeri yaptık. Siz de İbrâhim’in makamından kendinize namaz kılacak bir yer edinin.*”¹⁸⁷ âyetini tefsir ettikten sonra şu rivayeti nakleder: “*Hz. Peygamber fetih günü Hz. Ömer’in (r.a.) elini tuttu ve Makam-ı İbrâhim’i işaret ederek, ‘Bu, İbrâhim’in (a.s.) makamıdır.’ dedi. Ömer (r.a.), ‘Onu musalla edinelim mi?’ deyince Hz. Peygamber bununla emrolunmadım dedi. Ardından “...İbrâhim’in makamından kendinize namaz kılacak bir yer edinin” âyeti nazil oldu.*”¹⁸⁸

Malum olduğu üzere *Arâisü'l-Kur’ân*, Kur’ân kıssalarının tefsiri için yazılmış bir eserdir. Kur’ân’da her kıssa ayrıntılı bir şekilde anlatılmaz. Vâni Efendi, kıssalarda yer verilmeyen ama hadislerde geçen ayrıntıları aktarmak için de birçok hadisler nakletmiştir. Örneğin, “*İbrâhim, ‘Rabbim! Burayı güvenli bir şehir yap, halkından Allah’a ve âhîret gününe inananları da çeşitli ürünlerle rızıklandır’ diye dua etmişti...*”¹⁸⁹ âyetini tefsir ederken İbrâhim’in (a.s.) ailesini ıssız topraklara bırakması, sa’y ibadetinin ortaya çıkışı, yerden Zemzem suyunun çıkması gibi ayette anlatılmayan kısımları hadislerden yararlanarak aktarmıştır.¹⁹⁰

Vâni Efendi, ayetlere getirdiği yorumları desteklemek amacıyla da rivayetlerden çok yararlanmışır. Vaiz olması ve eserini halka ders veriyormuş tarzında kaleme alması sebebiyle anlattığı kıssaya dair halk arasında meşhur olan hadisleri de eserinde sıkça kullanmıştır. Bunun örneklerini eserin birçok yerinde görmek mümkündür.¹⁹¹

Tefsirinde Kullandığı Rivayetlerin Sıhhatine Verdiği Önem

Tefsirlerde bazı önemli hususlar vardır ki bunlar, eserin kıymetini ve insanların esere iltifatını belirleyen önemli unsurlardır. Ayetlere getirilen özgün yorumlar, rivayetlerin kaynakları belirtilerek senetleri ile kullanılması, rivayetlerin sıhhatine önem verilmesi gibi hususlar bunlardan sadece bazılarıdır. Zira senetleri hafız ederek hadis nakleden,

¹⁸⁷ Bakara, 2/125.

¹⁸⁸ El-Vâni, *Arâis ü'l-Kurân*, c. 1, s. 234.

¹⁸⁹ Bakara, 2/126

¹⁹⁰ El-Vâni, *Arâis ü'l-Kurân*, c. 1, s. 240.

¹⁹¹ El-Vâni, *Arâis ü'l-Kurân*, c. 1, s. 240, 349, c. 2, s. 66, 95.

kaynak belirtmeden bilgi aktaran, isrâilî rivayetleri çok kullanan eserler hep eleştirilmiştir. Çünkü bu gibi eserler doğru bilgiye ulaşmada kafa karışıklıklarına yol açmakta, sahih bilgi ile mevzu bilgiyi karıştırıp insanların asıl odaklanmaları gereken hususları arka plana atmaktadır.

Uydurma rivayetlerin ve asılsız isrâilî haberlerin en yoğun olduğu konuların başında Hz. Âdem'in yaratılışı, âlemin yaratılışı, peygamber kıssaları ve ahiret hayatına dair rivayetler gelmektedir.¹⁹² *Arâisü'l-Kur'ân* da ahirete dair rivayetleri saymazsak tam olarak bu konulara yönelik kaleme alınmış bir eserdir. Bu yüzden kullandığı rivayetlerin sıhhatine ne derece ihtimam gösterildiği önemli bir husustur.

Vânî Efendi'nin eserinin mukaddimesinde “*Âyetlerin tefsirinde tefsirler, sahih ve hasen hadisler ile yetindim.*”¹⁹³ demesi, bu eseri kaleme alırken kullandığı hadislerin sıhhatini göz ardı etmediğini göstermektedir. Eserin içeriğine de baktığımız zaman rivayetleri senetleri ile nakletmeye özen gösterdiğini, bazı hadislerin sıhhat derecesine dair açıklamalar yaptığını, kendisinin hadisi hangi kaynaktan rivayet ettiğini açıkladığını, hatta yeri geldiğinde hadisin sıhhatine yönelik bizzat araştırma yaptığını görmekteyiz. Tefsirlerden yaptığı birebir alıntılar sonucu eserine aldığı hadislerde ise alıntıyı bozmamak için olsa gerek hadisin sıhhatine bakmamıştır.¹⁹⁴ Şu halde Vânî Efendi'nin ayetlere beyan sadedinde zikrettiği hadisleri ve kendi yaptığı yorumları süzgeçten geçirdiğini, sadece sahih ve hasen gördüğü hadisleri zikrettiğini eserinde görebilmekteyiz. Ancak alıntılar sonucu tefsirine giren hadislerde bu hassasiyeti göstermediğini belirtmekte de fayda vardır.

2.2.3. Tefsirde İsrâiliyyattan Yararlanması

İbranice bir terim olan “İsrâil” kelimesi Hz. Yakub'un Kur'ân'da geçen diğer bir ismi veya lakabıdır.¹⁹⁵ Bu kelime “kul” anlamına gelen “isrâ” kelimesi ile “Allah” anlamına gelen “îl” kelimesinden mürekkep olup “Allah'ın kulu” demektir.¹⁹⁶ İsrâiliyyat

¹⁹² Doç. Dr. Mehmet Kılıçarslan, *Zâdu'l-Mesîr Bağlamında İbnu'l-Cevzî'nin Tefsir Metodu*, s. 155. (Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016).

¹⁹³ El-Vânî, *Arâis ü'l-Kurân*, c.1, s. 30.

¹⁹⁴ Hadis örnekleri için bkz. El-Vânî, *Arâis ü'l-Kurân*, c.1. s. 200, c.2, s. 23.

¹⁹⁵ Ali İmran, 3/93, Meryem, 19/58.

¹⁹⁶ İsmail Karagöz, *Dini kavramlar sözlüğü*, s. 327, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2010).

kelimesi ise “İsrâîl’e ait olan” anlamına gelen “İsrâîliyye” ism-i mensubunun cemi formudur. Büyük oranda Yahûdi kısmen de Hristiyan kaynaklardan nakledilen efsane, kıssa, olay veya bilgi anlamında kullanılır.¹⁹⁷ Terim olarak ise İsrâîliyyat, özelde Yahûdi kültüründen, genel anlamda ise Hristiyanlık ve diğer dinlerden İslam dininin tefsir ve hadis gibi ilmi kaynaklarına karışan rivayetleri ve haberleri ifade eder.¹⁹⁸

Hz. Âdem’in yaratılması, cennetten kovulması, evrenin yaratılması, Kur’ân’daki peygamber kıssaları ve kavimlerin halleri gibi konular, tefsir kitaplarında İsrâîliyyatın en çok aktarıldığı konuların başında gelir.¹⁹⁹ Zira malum olduğu üzere bir olayı, bir kıssayı, bir kavme dair bilgileri tüm ayrıntıları ile anlatmak Kur’ân’ın üslubu değildir. Kur’ân’da gereksiz ayrıntılar verilmez. Her zaman verilmek istenen mesaj ve alınacak hisse ön planda tutulur. İşte bu yüzden kıssalara dair malumatlar aktarılırken Kur’ân’ın bir hikmet gereği aktarmadığı boşluklar, bu ayrıntılara genişçe yer veren Tevrat ve diğer İsrâîlî kaynaklardan tefsirlere sokulmuştur.²⁰⁰ Kur’ân’da geçen peygamber kıssalarına ve kavimlerin hallerine dair âyetlerin tefsirini konu edinen *Arâisü'l-Kur’ân* da bundan nasibini almıştır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki İsrâîliyyatın çoğunu terk edeceğini eserinin başında belirten Vâni Efendi, bu hususta azami dikkat göstermiştir. Tefsirlerde meşhur olan ama aktarılmasını yanlış gördüğü rivayetleri eserine almamıştır. Eserine aldığı rivayetlerin kaynağını genellikle göstermiş, İsrâîliyyattan olduğunu belirterek bu rivayeti destekleyen hadis ve âyetler varsa onları da vermiştir. Bu ve benzeri hususlar Vâni Efendi’nin İsrâîliyyatı gelişi güzel eserine almadığını, İslâmî kaynakların süzgecinden geçirerek onlara yer verdiğini göstermektedir.

Vâni Efendi’nin İsrailiyyata Yaklaşımı

İslam âlimleri, genel anlamda İsrâîliyyata dair rivayetleri üç kısımda değerlendirmişlerdir. Birincisi, sahih olduğu bilinen ve Kur’an’a ve sünnete aykırı

¹⁹⁷ İbrahim Hatiboğlu, “İsrâîliyyat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001).

¹⁹⁸ Tefsirlerde İsrâîliyyat hakkında detaylı bilgi için bkz. Doç. Dr. Mehmet Kılıçarslan, *Zâdu'l-Mesîr Bağlamında İbnu'l-Cevzi'nin Tefsir Metodu*, s. 153-165, (Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016). Hatiboğlu, “İsrâîliyyat”.

¹⁹⁹ Kılıçarslan, *Zâdu'l-Mesîr Bağlamında İbnu'l-Cevzi'nin Tefsir Metodu*, s. 155.

²⁰⁰ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Abdulhamit Birışık, “İsrâîliyyat (Tefsir)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001); Hatiboğlu, “İsrâîliyyat”.

olmayan isrâilî rivayetlerdir ki bunların rivayet edilmesinde bir sakınca görülmemiştir. İkincisi, sahih olmadığı bilinen ve Kur'ân'a ve sünnete aykırı olan isrâilî haberlerdir ki bunların rivayeti ittifakla reddedilir. Üçüncüsü ise sıhhati tam manasıyla bilinemeyen, doğrulanamadığı gibi yalanlanması da mümkün olmayan rivayetlerdir ki bunların rivayet edilmesi müfessirler arasında hep tartışılmalıdır. Kimi müfessirler bu rivayetleri kullanmada bir sakınca görmemiş, tefsirlerinde bolca kullanmışken, kimileri de bunlardan şiddetle sakınmış, sakındırmış, bu rivayetleri İslâmî birikimi ifsad eden unsurlar olarak görmüşlerdir.²⁰¹ Vânî Efendi de isrâiliyyatın bu kısmına şiddetle karşı çıkanlardandır. Nitekim Vânî Efendi, *Arâisü'l-Kur'ân*'dan önce kaleme alınan ve *Arâisü'l-Kur'ân*'ı kaleme almasına bir nevi vesile olan Ebu İshak Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî'nin *Arâisü'l-Mecâlis* eserini bu türden isrâiliyyata çok yer vermesi sebebiyle eleştirmektedir. Vânî Efendi eserin mukaddimesinde isrâiliyyata dair şunları kaydeder:

“Bildiğim kadarıyla benden önce İmam es-Sa'lebî Arâis adında bir eser kaleme almış. Lakin bu eser İsrâiliyyattan hâli değildir. Cârullah,²⁰² İmam Râzî,²⁰³ Kadı Nasıruddin el-Beydâvî²⁰⁴ gibi muteahhhir ulemâdan Kur'an hakikatlerine dair varid olan manaları da müştemil değildir. Hâlbuki bu seçkin âlimler daha öncekilerin yapmadığı bir şekilde ayetleri mantık ve Arap dili kurallarına dayanarak fehimleri hayrete düşüren manalar ile tefsir etmişlerdir. Allah sa'ylerini meşkûr eylesin. Onlar bu uğurda olan güçlerini sarfettiler. Müminlere, Arâis'i bu muhakkikînin kavâidine göre tebyin etmek gerekirdi ki işte bende bunu yaptım. Bu kitapta Peygamberlerin haberlerine dair Allah'ın ayetlerini, bu yolda öncü olan âlimlerin metotlarını esas alarak, onların yorumlarından alıntılar da yaparak, isrâiliyyatın çoğunu terk ederek aktardım. Ayetlerin tefsirinde tefsirler, sahih ve hasen hadisler ile yetindim. Kur'an'ın işaret ettiği manaya muhalif olamayan isrâiliyyata yer verdiğim de olmuştur.”²⁰⁵

²⁰¹ Kılıçarslan, *Zâdu'l-Mesîr Bağlamında İbnu'l-Cevzî'nin Tefsir Metodu*, s. 176.

²⁰² Keşşaf sahibi Zemahşerî'nin lakabıdır. Bkz. Mustafa Öztürk - M. Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013).

²⁰³ Mefâtihu'l-Gayb sahibi Fahreddin er-Razi'dir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

²⁰⁴ Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl sahibi Kadı Beydavî'dir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

²⁰⁵ El-Vânî, *Arâis ü'l-Kurân*. c. 1, s. 30.

Görüldüğü üzere Vâni Efendi eserinde isrâiliyyatın çoğunu terk ettiğini, sadece Kur'an'ın işaret ettiği manayı desteklediğini düşündüğü isrâilî rivayetleri kullanacağını belirtmiştir.

İsrâiliyyâtı Naklederken İzlediği Yöntem

Vâni Efendi'nin isrâiliyyata dair naklettiği rivayetler incelendiğinde bu rivayetleri gelişi güzel eserine almadığı anlaşılmaktadır. Zira rivayetler incelendiğine şu özellikler öne çıkmaktadır:

Çoğu yerde isrâiliyyatı bizzat kendisi nakletmiyor; bilakis konuya dair vermek istediği isrâilî haberi, muteahhir âlimlerin tefsirlerinden alıntı yaparak “*Bu hususta İmam Razi şunları nakleder...*”²⁰⁶, “*Muhyi's-sünne Ferrâ el-Begavî Meâlimu't-Tenzil adlı tefsirinde bu ayetleri açıklarken şöyle der...*”²⁰⁷, “*Süddî der ki...*”²⁰⁸, “*Süddî ve diğerleri der ki*”²⁰⁹, “*Tefsirlerde meşhur olduğu üzere...*”²¹⁰ şeklinde açıklamalar yaparak aktarmıştır.

Kendi aktardığı isrâilî haberlerde ise “*Rivayete göre...*”²¹¹, “*Ravilerin anlattığına göre*”²¹², “*Denir ki...*”²¹³, “*Übey b. K'ab'tan rivayet edildiğine göre...*”²¹⁴ gibi lafızlarla rivayeti aktarmıştır.

Tefsirlerde aktarılan gelen ama asılsız olan isrâilî rivayetleri, doğru olmadığını belirtmek için özellikle nakletmiştir. Örneğin, Hârut ve Mârut kıssasında “*Onlar, Süleyman'ın hükümranlığı hakkında şeytanların uydurup söylediklerine uydular. Gerçek şu ki Süleyman kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldular; çünkü insanlara sihri, Bâbil'de iki meleğe, Hârût'la Mârût'a indirileni öğretiyorlardı. Hâlbuki bu iki melek, “Biz ancak imtihan vasıtasıyız; sakın küfre sapma!” demedikçe hiç kimseye bilgi vermezlerdi. Fakat onlar bu iki melekten, karı ile koca arasını açacak şeyleri*

²⁰⁶ El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 92.

²⁰⁷ El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 93, 125, 239, 243.

²⁰⁸ El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 128.

²⁰⁹ El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 182.

²¹⁰ El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 55.

²¹¹ El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 242.

²¹² El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 223.

²¹³ El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 219, c. 2, s. 176.

²¹⁴ El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 220, 226.

öğreniyorlardı. Oysa Allah'ın izni olmadıkça onunla hiç kimseye zarar veremezlerdi. Yine de kendilerine fayda sağlayanı değil zarar vereni öğreniyorlardı. Andolsun onlar, bunu (sihri) satın alan kimsenin âhiretten nasibi olmadığını çok iyi biliyorlardı. Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür, bir bilselerdi!”²¹⁵ ayetini tefsir ederken burada meleklerin ismetine hâlel getirmeye yönelik yapılan İsrâiliyyattan nakilleri reddetmek için rivayeti kısaca naklederek şöyle der: “...Haşviyyenin bu iki meleğe gazab ve şehvet sıfatları isnad etmeleri meselesi şerhi uzun bir meseledir. Güya o iki melek yeryüzüne insanlar arasına indiler. Sonra Zühre adında bir fâcire kadın ile zina ettiler -hâşâ-. Haksız yere cana kıydılar ve puta taptılar. Sonra Zühre'ye ismi azamı öğrettiler de Zühre bununla göğe yükselerek Zühre Yıldızı diye bilinen yıldız oldu... ilâ âhirihi bu hususta haşviyye ne dediye hepsi fasittir, batıldır, ehl-i sünnet mezhebine muhaliftir.”²¹⁶

Görüldüğü gibi Vâni Efendi, İslam'a ve onun öğretilerine muhalif olan ama buna rağmen tefsirlerde aktarılan bu tür rivayetleri ayrıntılı olarak aktarmaya bile tenezzül etmez. Bu türden isrâilî rivayetleri kısaca anımsatıp, reddeder.

Peygamber Kıssalarına Dair Naklettiği İsrâiliyyat

Kur'ân'da geçen peygamberlerin ve kavimlerin kıssaları tefsirlerde isrâilî rivayetlerin en çok aktarıldığı konuların başında gelir. Bu durumu Vâni Efendi'nin *Arâisü'l-Kur'ân*'ında da görmekteyiz. Özellikle Âdem (a.s.) ve İblîs kıssası, Musa (a.s.) kıssası gibi kıssalar, Vâni Efendi'nin isrâiliyyata sıkça müracaat ettiği kıssalardır.

Vâni Efendi, “*Tefsirlerde aktarıldığı üzere:*” diyerek Hz. Âdem'in cennette İblîs'in oyununa gelmesi, cennette yasak kılınan meyve, cennetten yeryüzüne kovulmaları, yeryüzüne inişleri, yeryüzüne indikten sonra yaşananlar, evlatlarının yeryüzüne dağılması gibi konularda naklettiği isrâilî rivayetlerin bir kısmı şunlardır:

“*Tefsirlerde meşhur olduğuna göre Âdem (a.s.) cennete girdiği vakit oraya alışık olmadığı için istikrar kılamadı. Cennette uyku olmadığı için Allah onun üzerine uyku benzeri bir halsizlik attı ve sol kaburgasını çıkararak ondan Havva'yı halk etti. Âdem*

²¹⁵ Bakara, 2/102.

²¹⁶ El-Vâni, *Arâisü'l-Kurân*, c. 1, s. 106.

(a.s.) o halden uyanınca Havva'yı gördü ve ona meftun oldu. Allah'ın izniyle Cebrail onları birbirine nikâhladı ve onların mihrini de Muhammed'e (s.a.v.) salavat olarak belirledi."²¹⁷

Bu ve benzeri ifadeler birçok tefsirde aktarılmıştır. Ancak bu ifadeler Tevrat'ın Yaratılış 2/21, 22. kısmında aynen bu şekilde geçen isrâilî haberlerdendir.

Yine cennette yenen yasak meyvenin ne olduğu hakkında Bakara sûresi 35. ayetin tefsirinde şu ifadeler aktarılır: *Denir ki bu ağaç üzüm ağacıdır. Bu evla olan görüştür, zira üzüm kötülüklerin anasının menbaıdır. Kimileri de bu ağaç incir ağacıdır, buğday başağıdır demişlerdir.*"²¹⁸

Araf sûresi 22. âyette zikredilen cennet yapraklarının hangi ağacın yaprağı olduğu meselesi, tefsirlerde kendisine yer bulan bir başka isrâilî mevzudur. Vâni Efendi, "...Böylece ikisini de ayartmış oldu. Ağacın meyvesini tattıklarında ayıp yerleri kendilerine göründü. Ve cennet yapraklarından üzerlerini örtmeye başladılar." âyetinde geçen yaprağın hangi ağaç yaprağı olduğu hakkında "...Denilir ki Ağaç yaprağıyla ibaresindeki ağaç incir ağacıdır"²¹⁹ der, bu isrâilî bilgiyi eserine taşır.

Vâni Efendi'nin isrâiliyyata en çok yer verdiği kıssaların başına Âdem (a.s.) kıssası gelir. Âdem (a.s.) kıssasında uzun uzun isrâilî bilgilerin karıştığı paragraflar vardır. Onlardan bazıları şunlardır:

*"Âdem Serenbîd adasına, Havva ise Mekke topraklarından olan Cudde'ye indi."*²²⁰,
*"...Âlimlerin çoğu, Havva yirmi batında erkek ve kız olmak üzere kırk tane evlat dünyaya getirmiş, Âdem de (a.s.) evlatlarından ve torunlarından kırk bin tanesini görmeden vefat etmemiştir derler."*²²¹, *"Habil'i katleden Kabil'in vücudu karardı ve hüsrana uğrayanlardan olarak kardeşini alıp Yemen diyarına kaçtı. Orada zina ettiler*

²¹⁷ El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 55.

²¹⁸ El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 56.

²¹⁹ El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 68.

²²⁰ El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 69.

²²¹ El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 82.

ve veled-i zina çocukları oldu.”²²², “Denir ki kardeşinin cesedini üç gün sırtında taşıdı. Kimileri de der ki kırk gün sırtında taşıdı.”²²³

Vânî Efendi'nin isrâiliyyatı çokça naklettiği bir diğer kıssa Yusuf (a.s.) kıssasıdır. Burada ayetin tefsirini yaptıktan sonra uzun uzun isrâilî bilgiler aktarmıştır. Örneğin Yusuf Sûresi'nin 32. âyetinin tefsirini yaparken Yusuf'un (a.s.) dillere destan olan güzelliği hakkında Vehb b. Münebbih'ten bazı isrâilî rivayetler nakletmiştir. O rivayetlerden biri şu şekildedir:

“Vehb der ki: Yusuf'a (a.s.) dünya güzelliklerinin üçte biri verildi. Sâre'ye altıda biri verildi. Ve sâir mahlûkâta ise yarısı verildi. Allah-u Teâla O'na (a.s.) kimseye vermediği şekilde berrak bir renk ve temiz bir cild güzelliği vermişti. Öyle ki bir yeşillik veya bakla yediği zaman boğazından ve göğsünden karnına ulaşana kadar yuvarlanışı görünürdü.”²²⁴ Hiç şüpesiz Yusuf'un (a.s.) güzelliği dillere destandır. Ancak bu türden bilgilerin İsrâiliyyattan olduğu da açıktır. Zira bu türden doğrulanması veya yalanlanması mümkün olmayan bilgilere Kur'ân ve sünnette yer verilmemektedir.

Vânî Efendi Yusuf sûresi 69. âyetini tefsir ederken kardeşi Bünyamin'in huzuruna getirilişi ve ilk konuşmaları hakkında uzunca isrâilî haberler aktarır ki bir kısmı şöyledir:

“...Daha sonra Yusuf (a.s.) divanına kuruldu ve kardeşi Bünyamin'i de yanına aldı. Ona halini hatırlını, babasının durumunu sordu. Daha sonra Bünyamin'e evlendin mi? diye sordu. Bünyamin, evet evlendim, üç tane de erkek evladım var, dedi. Yusuf (a.s.), isimleri ne? dedi. Bünyamin, Kurt dedi. Yusuf (a.s.), Sen peygamber evladısın hiç peygamber evlatlarına vahşi hayvan isimleri verilir mi? dedi. Bünyamin, kardeşlerim bir kurdun kardeşimi yediğini iddia ediyorlar. Ben ise oğluma bu isimle seslenince kardeşimi hatırlar ağlarım, dedi. Yusuf (a.s.), doğru söyledin peki ikincisinin adı nedir? dedi. Bünyamin, Kan dedi. Yusuf (a.s.), o neden? dedi. Bünyamin, kardeşlerim onun kanlı gömleğini getirdiler. Bunun için ona Kan ismiyle seslendiğimde kardeşim

²²² El-Vânî, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 86.

²²³ El-Vânî, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 85.

²²⁴ El-Vânî, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 419.

*aklıma gelir ağlarım, dedi. Yusuf (a.s.), peki üçüncüsünün adı ne? dedi. Bünyamin, ağlamaya başladı. Yusuf (a.s.), neden ağlıyorsun, beni de ağlattın, dedi. Bünyamin, onun da adı Yusuf, dedi. ...*²²⁵ Bu türden anlatımlar muhtelif tefsirlerde aktarılır. İsrâiliyyat olduğu belli olsun diye de “قیل” kaydı konur. Vâni Efendi de bu rivayetlere ilgisiz kalmamış aynı şekilde “قیل” kaydı ile eserinde bu rivayetlere yer vermiştir.

İsrâiliyyatın çok olduğu bir diğer kıssa da Mûsa (a.s.) kıssasıdır. Mûsa (a.s.) hakkında isrâilî kaynaklarda geçen birçok rivayet tefsirlerde yer bulmuştur. Vâni Efendi, Kasas sûresi 22. âyette bahsedilen Mûsa'nın (a.s.) Medyen'e doğru yolculuğuna dair şu ayrıntıları aktarır:

*“Rivayet edilir ki Mûsa (a.s.) Firavun'un şehrinde çıktığı zaman nereye doğru yöneleceğini bilmiyordu. Derken önüne üç yol çıktı Mûsa (a.s.) orta yolu takip etti. Derken önüne elinde kısa bir mızrak bulunan süvari bir melek çıktı. Ey Mûsa! Beni takip et, dedi. Mûsa (a.s.) o meleği takip etti. Firavun'un askerleri Mûsa'yı (a.s.) takip etmek için peşine düşmüşlerdi. Ancak Allah-u Teâlâ nebisini onlardan korudu; onlar, sağ ve sol yollara ayrıldılar. Mûsa'nın (a.s.) tuttuğu yoldan gitmedikleri için ona yetişemediler. Allah'ın nebisi yalın ayak, aç ve susuz bir şekilde yol tuttu. Yolda ağaç yapraklarından yedi. Dudakları çatladı ve ayağındaki çarıkları parçalandı. Derken sekiz gecede Medyen'e vardılar.”*²²⁶

Bu anlatılara İslâmî kaynaklarda rastlamak mümkün değildir. Zira kendi içinde birçok çelişkiler barındırmaktadır. Hz. Mûsa'nın henüz risâlet ile görevlendirilmediği dönemde başından böyle bir hadisenin geçtiğini bize haber veren muteber bir kaynak yoktur.

Hz. Mûsa (a.s.) kıssasına dair naklettiği bir diğer isrâilî rivayet şöyledir:

“İsrâiliyyatta şöyle rivayet edilir: Mûsa (a.s.) İsrailoğullarından gurupları topladı ve aralarından kimsenin Kıptiler ile kalmamalarını emretti. O gece Allah dilediği kadar Kıpti çocuklarının canını aldı... Mûsa (a.s.) İsrail Oğullarını Mekke, Tur ve Mısır arasında kalan Kulzûm denizine götürdü. Firavun'a Ben-i İsrail'in yola çıktıkları

²²⁵ El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 488.

²²⁶ El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c. 2, s. 22.

haber verildi. Ancak Firavun horozlar ötmeye başlayınca yola çıkacağız dedi. O gece güneş doğana dek horozlar ötmedi. Sabah olunca evlatlarını gömmek ile uğraştılar. Sonra Firavun şehirlere tellâllar saldı. Mısır'da bin şehir on iki bin köy vardı."²²⁷

Görüldüğü üzere Mûsa (a.s.) kıssasında Vâni Efendi bu tür anlatımlara çok yer vermiştir.²²⁸ Biz bunun sebebini henüz *Arâisü'l-Kur'ân*'ı yazmaya karar vermeden bu kıssayı kaleme almış olmasına bağlıyoruz. Zira bu kıssada aktarılan isrâiliyyat diğer kıssalardan farklılık göstermektedir.²²⁹

Vâni Efendi'nin Peygamber kıssalarında isrâiliyyâta sıkça başvurduğu diğer bir husus, peygamberlerin şecereleri ve kavimlerinin yaşadığı mekânlara dair verdiği bilgilerdir. Nitekim İdris (a.s.) hakkında şu bilgileri aktarır: "*O İdris'tir. Tevrat'taki adı ise Uhnûh'tur. İdris İbn Berd İbn Mehlâil b. Kînân b. Enûş b. Şîs b. Âdem (a.s.) şeceresidir. Âdem'in yeryüzüne indirilişinden bin yüz altmış ya da bin yüz yirmi yıl sonra doğmuştur.*"²³⁰

Nûh (a.s.) hakkında şu bilgileri aktarır: "*Denir ki ismi Yeşkur idi çok ahı vah ettiği için Nûh denmiştir. Şeceresi şöyledir: Nûh b. Lemek b. Matuselah b. İdris b. Berd b. Mehlâil b. Kînân b. Enûş b. Şîs b. Âdem (a.s.)*"²³¹

Hûd (a.s.) ve kavmi hakkında şu bilgileri aktarır: "*Hûd'un (a.s.) şeceresi şöyledir: Hûd b. Abdullah b. Rebbah b. Hâlûd b. Âd b. Avd İbn Âdem b. Sâm b. Nûh (a.s.). Kavmi olan Âd'in meskeni ise Yemen'deki Ahkaf idi. Burası Umman ormanlığı ile Âlic arasında kalan yerdir.*"²³²

Eyyûb (a.s.) hakkında şu bilgileri aktarır: "*Eyyûb'un (a.s.) şeceresi şöyledir: Eyyûb b. Emûs b. Râzih b. Rûm b. Ays b. (İshak'ın en küçük oğlu) İshak b. İbrâhim (a.s.). Şam diyarında Besniyye denen yerde yaşardı. Buranın dağları ve ovaları onundu. Üç bin devesi, yedi bin koyunu vardı. Her elli devenin malı ve ailesi olan bir çobanı vardı.*

²²⁷ El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c. 2, s. 80-81.

²²⁸ El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c. 2, s. 28, 38, 44, 57, 73, 85.

²²⁹ El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c. 2, s. 4-149.

²³⁰ El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c.1, s. 90.

²³¹ El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c.1, s. 125.

²³² El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c.1, s. 158.

Her elli koyun içinde böyleydi. Beş yüz feddan²³³ zirai alanı vardı. Her bir feddan yerin takibini yapan ailesi ve malı olan bir kölesi vardı. Her bir feddan yer için aletleri taşıyan, yanında yavruları olan dişi eşekleri vardı. Tüm bunlarla beraber yedi oğlan yedi kızı vardı.”²³⁴

Bu ve benzeri bilgilerin isrâiliyyat kaynaklı olduğu açıktır. Zira peygamberlere ve kavimlerine dair bu denli malumat ayetlerde ve hadislerde zikredilmez. Tefsirlerde aktarılan gelen bu ve benzeri bilgileri Vâni Efendi de tefsirine almıştır.

2.2.4. Kur'ân'ı Arap Şiirlerinden İstifade ile Tefsir Etmesi

Tabiatları, sıradan hayatları ve yaşadıkları coğrafya itibariyle Sâmi kavimler arasında Araplar, şiirle en çok alakadar olan millettir. Şairin sözü savaşta bir mızraktan daha keskin ve yaralayıcı, barışta ise buzları eriten bir kor, gönülleri okşayan bir kıvanç vesilesi olmuştur. Üstün şiir yetenekleriyle temayüz etmiş bu millet, toplumda şairlere apayrı bir yer vermiştir. Zira bu şairlerin şiirleri ile yücelttikleri kişiler toplumda yücelir, alçalttıkları ise toplum içerisinde itibarını kaybederdi. Her sene düzenlenen panayirlarda şiir yarışmaları düzenlenir, şairler şiirdeki maharetlerini sergilerlerdi. Bu yarışmalarda en fazla teveccüh gören şiir Kabe'ye asılırdı. O şiirlerden daha güzel bir şiir yazılana dek orada asılı kalırdı.²³⁵

İşte bu kadar öneme haiz olan kadim Arap şiirleri, Arap dili ve edebiyatı, kadim Arap tarihi ve kültürü ile alakalı bilgi sahibi olmak isteyenlerin birincil başvuru kaynağı olmuştur. Arap lisanı üzere inen Kur'ân-ı Kerim'deki bazı lafızlar ve kelimeleri anlamak için de kadim Arap şiirleri, müfessirlerin başvuru kaynağı olmuştur. Nitekim klasik tefsir kaynaklarımızı incelediğimizde görüyoruz ki şiir istişhadı olmayan tefsir yok gibidir. Müfessirler, bu şiirlerden müteaddit şekillerde yararlanmışlardır. Vâni Efendi de kelimelerin asıl anlamlarını tespit etmek, dil bilimsel özelliklerini tespit etmek, ayete verdiği manayı şiir ile desteklemek, belâğî, nahvî ve sarfî incelikleri ve nükteleri tespit etmek için eserinde şiirlerden sıkça faydalanmıştır.

²³³ Feddan: Bir çift öküzün bir günde sürebildiği yer için kullanılan bir alan ölçü birimidir.

²³⁴ El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c.1, s. 315-316.

²³⁵ İsmail Durmuş, “Şiir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010).

Vânî Efendi, *Arâisü'l-Kur'ân*'da naklettiği şiirleri bazı yerlerde şair ismi ile bazı yerlerde de isimsiz nakletmektedir. Hasan b. Sabit, Nâbiğa, Mütenebbi, Zû Nevvas, Ru'be b. Haccac, İbn Manzur ve Kelbî gibi meşhur şairlerden birçok şiir eserinde zikretmiştir.

Vânî Efendi'nin Bakara sûresi 34. âyette geçen Âdem'e (a.s.) secde meselesinde şiir ile istişhad yapması, âyeti âyet ve şiir ile tefsir etmesi, âyetleri izahta izlediği yöntemi göstermesi bakımından güzel bir örnektir. Vânî Efendi bu âyeti izah ederken secdenin Âdem'in (a.s.) zatına olmadığını, Âdem'in (a.s.) Kâbe konumunda olduğunu söyleyerek şunları aktarır: “... *burada lâm اللى/ilâ manasındadır. Şâir Hasan b. Sâbit'in Hz. Ali hakkındaki şu sözünde olduğu gibi:*

” أليس أول من صلى لقبلكم “²³⁶

Buna göre atamız Âdem (a.s.), Kâbe'nin bize kible olması gibi meleklerin secdesine kible olmuştur. Yine burada lâm tevkîl içindir. Tıpkı Allah-u Teâla'nın şu sözünde olduğu gibi: “*Gündüzün güneşin gün ortasını aşmasından gecenin karanlığına kadar namaz kıl*”²³⁷ Buna göre atamız Âdem (a.s.), vaktin bizim için namaza sebep olması gibi melekler için secdeye sebep olmuştur.”²³⁸ Vânî Efendi, Yusuf sûresi 7. âyetin tefsirindeki “آيات” kelimesine “عجائب” manası vermiş şu şiir ile de bu manayı desteklemiştir:

آية في الجمال ليس له في الـ — حسن شبه وما له نظير²³⁹

Bu şekilde Vânî Efendi âyetteki bazı kelimelere verdiği manaları desteklemek amacıyla eserinde şiirlerden sıkça yararlanmıştır. Bunun birçok örneğini eserde görmek mümkündür.

Âyet tefsiri dışında kıssadan çıkarılacak hisseler de yer veren Vânî Efendi, nasihat niteliğinde veciz şiirler de aktarmaktadır. Yusuf'un (a.s.) kuyudaki halini ve duasını aktardıktan sonra şu şiiri nakleder:

الدهر لا يبقى على حاله كذلك حال العبد في العسر
أما ترى يوسف في جبهه في ضيق أمر ثم في اليسر²⁴⁰

²³⁶ El-Vânî, *Arâis ü'l-Kurân*, c.1, s. 536.

²³⁷ İsrâ, 17/78

²³⁸ El-Vânî, *Arâis ü'l-Kurân*, c. 1, s. 54.

²³⁹ El-Vânî, *Arâis ü'l-Kurân*, c. 1, s. 358.

²⁴⁰ El-Vânî, *Arâis ü'l-Kurân*, c. 1, s. 376.

Vânî Efendi, Âyetteki nahvî, sarfî açıklamalarını da şiirler ile desteklemiştir. Hz. İbrahim (a.s.) kıssasında Bakara 125. âyeti tefsir ederken “وعهدنا” daki vav’ın i’tiraziyye için olduğunu belirtirek, şu şiir ile istişhata bulunur:

إن الثمانين - وقد بلغتها - قد أوجت سمعي الى ترجمان²⁴¹

Vânî Efendi âyetten çıkardığı bir hükmü, veya yaptığı bir yorumu desteklemek için de şiirlerden yararlanmıştı. Nitekim Harut-Marut kıssasında sihir öğrenmenin hükmüne dair izahatlar yapmış, sihir bilgisini insanlara zarar vermek için öğrenenler ile kötü niyetli büyücülerin şerlerinden insanları korumak amacıyla bu bilgiyi elde edenleri birbirinden ayırmıştır. Bu hususu da Zu Nevvas’ın şu şiiri ile desteklemiştir:

عرفت الشر لا للشر لكن لتوقيه فمن لم يعرف الخير من الشر يقع فيه²⁴²

2.2.5. Kıssaları Kronolojik Olarak Kaleme Alması

İlk Peygamber Hz. Âdem, son peygamber Hz. Muhammed’dir (s.a.v.). Bu ikisi arasında sayıları tam olarak bilinmeyen nice peygamberler gelip geçmiştir. Kur’ân’da bu peygamberlerin çok az bir kısmından bahsedilmiş ise de bazı hadislerde bu peygamberlerin sayısının 124.000’i bulunduğu ifade edilir.²⁴³ Bunların kimi arka arkaya, kimi uzun aradan sonra, kimi aynı devirde, kimileri de farklı zaman dilimlerinde gönderilmiştir.²⁴⁴ Kronolojik olarak bazı peygamberlerin geliş sıralamasını tespit etmek ayet ve hadisler ile mümkün olsa da bazılarının tam olarak hangi dönemde geldiği tartışmalıdır. Mesela, Hz. Âdem’in (a.s.) ilk peygamber olduğu, Nûh, Hûd, Sâlih, İbrâhim peygamberlerin bu sıra ile gönderildiği ayetlerden anlaşılmaktadır.²⁴⁵ Hz. İbrâhim ile Hz. Lût’un aynı zaman diliminde peygamber olarak gönderildiği,²⁴⁶ Hz. İsmâil ve Hz. İshak’ın Hz. İbrâhim’in evlatları olduğu ve Hz. İbrâhim’den sonra peygamber oldukları da yine ayetlerle bildirilmiştir.²⁴⁷ Hz. Yakub’un Hz. İshak’ın oğlu olduğu ve Hz. İshak’tan sonra peygamber olduğu²⁴⁸, Hz. Yusuf’un da Hz. Yakub’un oğlu olduğu ve aynı zaman diliminde kendisine de peygamberlik verildiği

²⁴¹ El-Vânî, *Arâis’ü’l-Kurân*, c. 1, s. 238.

²⁴² El-Vânî, *Arâis’ü’l-Kurân*, c. 1, s. 101.

²⁴³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 5, 187, 266, Buhâri, *Kitabu’t-tevhîd*, 19.

²⁴⁴ Konuyla ilgili bkz. Yâsin 6, Bakara 87, Mâide 19, Mü’minûn 44

²⁴⁵ Tevbe, 70, Hûd, 61, İbrâhim, 9, Nisa 163.

²⁴⁶ Hûd, 74.

²⁴⁷ İbrahim, 39, Nisa, 163, Âli İmran, 84, Bakara, 140.

²⁴⁸ Hûd, 71, Enâm, 84, Enbiya, 72.

bilinmektedir.²⁴⁹ Hz. Şuayb'ın Hz. İbrâhim'den sonraki bir dönemde yaşadığı,²⁵⁰ Hz. Musa'nın Hz. Şuayb'ın damadı olduğu ve aynı zaman diliminde peygamberlik yaptıkları Kur'ân'da bildirilir.²⁵¹ Hz. Harun'un Hz. Musa'nın kardeşi olduğu ve beraber peygamberlik yaptıkları, Hz. Davud'un Hz. Musa'dan sonraki bir dönemde Câlut'u mağlup ettiği ve peygamberlik ile görevlendirildiği, Hz. Süleyman'ın Hz. Davud'un oğlu olduğu ve aynı zaman diliminde peygamber oldukları yine Kur'ân'la sabittir.²⁵² Hz. Zekeriyya'nın Hz. İsa'dan önce gönderildiği, Hz. Meryem ile aynı zaman diliminde yaşadıkları,²⁵³ Hz. Yahya'nın Hz. Zekeriyya'nın oğlu olduğu,²⁵⁴ Hz. İsa'nın Hz. Meryem'den babasız dünyaya geldiği ve peygamber olduğu,²⁵⁵ Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ise son peygamber olduğu²⁵⁶ ittifak ile sabit olan bilgilerdir. Burada zikrettiğimiz peygamberlerin kronolojik sıralanmasında ihtilaf yoktur. Ancak Hz. İdris, Hz. Eyyûb, Hz. Lokman, Hz. İlyas, Hz. Zülkifl ve Hz. Yunus peygamberlerin yaşadıkları dönemlerle ilgili birbirinden farklı görüşler vardır.²⁵⁷ Bu peygamberler hakkında tefsir kaynaklarımızda aktarılan bilgilerin ekseriyeti Tevrat kaynaklıdır. Özellikle İdris (a.s.) hakkında Meryem sûresi 57. ayette “*Biz O'nu yüce bir mekâna yükselttik*” denilir. Verilen bilginin Tevrat'ta Hanok hakkında anlatılanlarla benzerlik göstermesi sebebiyle müfessirler bahsedilen kişinin Uhnûh, yani İdris (a.s.) olduğunu söylemişler ve Hanok hakkında anlatılanlara tefsirlerde geniş yer vermişlerdir.²⁵⁸ O halde Peygamberlerin kronolojik sıralamasının önemli bir kısmı ayet ve hadisler ışığında ortaya çıkarken çok az bir kısmı tartışmalı kalmaktadır. Bu tartışmalı kısımlarda da Kur'ân'a ve sünnete ve akla aykırı olmayan İsrâiliyyattan destek alınarak meşhur olan kronolojik sıralama ortaya çıkmıştır, diyebiliriz.

²⁴⁹ Yusuf, 4, Yusuf, 68, Enâm 84, Mü'min, 34.

²⁵⁰ Tevbe, 70.

²⁵¹ Kasas, 23, Kasas, 45, Hac, 44.

²⁵² Sâd, 30, Neml, 16, Enbiya, 78, 79

²⁵³ Âli İmran, 37.

²⁵⁴ Âli İmran, 39.

²⁵⁵ Meryem, 19/34, Âli İmran, 3/45, Mâide, 5/46.

²⁵⁶ Ahzab, 33/40.

²⁵⁷ Detaylı bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, “İdris”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000); Ömer Faruk Harman, “Eyyûb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995); Ömer Faruk Harman, “Lokman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003); Ömer Faruk Harman, “İlyâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000); Ömer Faruk Harman, “Zülkifl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013); Ömer Faruk Harman, “Yûnus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013).

²⁵⁸ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Harman, “İdris”.

Vânî Efendi eserinde Şu kronolojik sıralamayı esas almıştır: Âdem (a.s.), İdris (a.s.), Nûh (a.s.), Hûd (a.s.), Salih (a.s.), İbrâhim (a.s.), Eyyûb (a.s.), Şuayb (a.s.), Yakub (a.s.), Yusuf (a.s.), Mûsa (a.s.), Zülkifl (a.s.), İlyas (a.s.), Yunus (a.s.), İŞmevîl (Samuel) (a.s.), Davud (a.s.), Süleyman (a.s.), Lokman Hekim, Üzeyr (a.s.), Hanzala b. Safvan (a.s.), Zülkarneyn, İsa (a.s.), Şemûn (a.s.), Hz. Muhammed (s.a.v.).

Her ne kadar eserde bu sıralama gözetilmiŐ olsa da bu, Vânî Efendi'nin kıssaları söz konusu sıralamaya göre kaleme aldıŐı anlamına gelmemektir. Yani kıssaları farklı zaman dilimlerinde ve muhtelif bir sıralama ile yazmış, eserinde bir araya getirdiğinde kronolojik bir sıraya koymuştur. Eserin mukaddimesinde de belirttiği üzere kıssaları yazmaya Mûsa (a.s.) kıssası ile başlamış, ardından Benî İsrâil peygamberlerinin kıssaları ile devam etmiştir.²⁵⁹ Yusuf (a.s.) kıssasının başında aktardığı Şu ifadeleri de eserin belli bir sıralama ile yazılmadığını göstermesi aÇısından önemlidir:

*“Şu meclis Yusuf Sûresi'nin bidâyesi hakkındadır. Değerli kardeşlerim kitabın başında size Arâis tefsirine Arâisü'l-Museviyye ile baŐladıĐımı söylemiŐtim. Arâisü Yusufiyyeyi ise daha yazmamıŐtım ki Allah beni 1092 yılı Őaban ayının yedisi cuma günü bu kıssayı kaleme almaya muvaffak kıldı.”*²⁶⁰

Kur'ân kıssalarına dair âyetlerin bir araya getirilerek kronolojik bir kıssa tefsirinin yazılması özĐün bir mevdûi tefsir örneğidir. Bilindiği gibi Kur'ân kıssaları Kur'ân'da kronolojik sıra esas alınarak anlatılmaz. Bununla birlikte kıssalar ya Yusuf (a.s.) kıssası gibi tüm detaylarıyla tek bir yerde anlatılmakta ya da Âdem (a.s.) ve Musa (a.s.) kıssaları gibi farklı yerlerde farklı olay örgüleri içerisinde mükerreren anlatılmaktadır.²⁶¹ Kıssaların bu Şekilde aktarılması Kur'ân'ın bir üslubudur. Zira Kur'ân bir kıssa kitabı değildir. Kıssalar muhatabın zihninde verilmek istenen mesajların daha iyi Őekillenmesi için kullanılan araçlardır. Bu yüzden Kur'ân'da ön planda tutulan her zaman kıssalardan ziyade mesajlardır.

Kur'ân'da farklı yerlerde bulunan kıssalar tefsirlerde de sırası geldikçe ilgili âyetler altında ele alınarak tefsir edilmiştir. Kıssalara dair âyetlerin bu türden tefsir örnekleri

²⁵⁹ El-Vânî, *Arâis ü'l-Kurân*, c.1, s. 30.

²⁶⁰ El-Vânî, *Arâis ü'l-Kurân*, c.1, s. 338.

²⁶¹ Bakara, A'raf, Hûd, Tâ-hâ sûreleri.

çoktur. Ancak farklı yerde bulunan bu âyetleri bir araya getirerek peygamberlerin kıssalarını kronolojik bir sıralama ile tefsir etmek, Vânî Efendi'den önce örneği bulunmayan bir konulu tefsir yöntemidir. Vânî Efendi'nin *Arâisü'l-Kur'ân*'da kronolojik bir sıralama esas alması, ilgili ayetleri bir araya getirmek suretiyle bir olay örgüsü içerisinde sıralayıp tefsir etmesi, muteahhir ulemanın yorumlarından da faydalanması, okuyucuya bir peygamber hakkında Kur'ân'da farklı yerlerde anlatılan kıssaların tefsirine tek bir noktada ulaşma imkân sağlamakta, ayetleri bir arada değerlendirme fırsatı vermektedir.

2.2.6. Mâhir Bir Vâiz Olmasının Tefsir Yazım Diline Etkileri

Vânî Efendi'nin hayatı bölümünde de aktardığımız üzere Vânî Efendi vaaz ve hitabetteki mahareti ile tanınmış ve saraya kadar namı yürümüştür. Etkili vaaz ve hitabeti ile halk arasında sevilen sayılan bir alim olan Vânî Efendi, ilk önce Erzurum'da, daha sonra İstanbul'da muhtelif camilerde kürsü vaizliği yapmıştır. Kürsü vaazlarında halka, sarayda ise hünkâr vâizliği payesi ile sultan ve şehzadelere vaazlar vermiştir. Vaaz ve hitabetindeki mahareti onu yaşadığı dönemin önemli olaylarında aktif rol almasına sebep olmuştur. İkna kabiliyeti ile Sultan'ı sefere ikna etmesi ve Viyana seferine ordu vaizi olarak gönderilmesi, Sabatay Sevi olayında hakem olması, sofular ile fukaha çekişmelerinde kürsülerde fukahadan yana vaazlar vermesi gibi olaylar, bunlardan sadece bir kaçıdır. İşte hayatının her alanında vâizliği ve hitabeti ile göz önünde olan Vânî Efendi, kaleme aldığı *Arâisü'l-Kur'ân* eserinde de vâzilik yönünü göstermiştir.

Arâisü'l-Kur'ân'ın yazım dilindeki akıcılık, her bir kıssanın bir meclis altında, sohbet tadında yazılması Vânî Efendi'nin vâiz olmasının etkilerindedir. Nitekim Vânî Efendi âyetleri tefsir etmek ile kalmaz bazı yerlerde o âyetten çıkarılacak faydaları da aktarır. Âdem (a.s.) kıssası sonunda “*Bu kıssadan nice faydalar vardır.*”²⁶² diyerek şunları aktarır:

“Bu kıssadan nice faydalar vardır. Bir kısmı şunlardır: Bu kıssada ilmin ibadetten ve ismetten üstün olduğunu anlıyoruz. Çünkü Âdem (a.s.) ile evlatlarının meleklere -her

²⁶² El-Vânî, *Arâisü'l-Kur'ân*, c. 1, s. 56.

ne kadar melekler masum da olsalar- üstünlüğü ilim iledir. Öte yandan kibirlenmek ve böbürlenmenin çirkinliğini anlıyoruz. Çünkü şeytanın lanetlenerek huzurdan tard edilmesinin sebebi kibirdir. Bir diğer husus men edilen şeylerden henüz başından kaçınılması, iltifat edilmemesi gerektiğidir. Zira bir kötülüğe yaklaşan ansızın içinde buluverir kendisini. Allah bizleri şeytanın vesveselerinden, nefsin kötü arzuları tuğyanından korusun. Âmin... ”²⁶³

Sadece bir örneğini verdiğimiz bu hususun eserde çokça örnekleri vardır. Vâni Efendi, her fırsatta muhatabına âyetten, kıssadan dersler çıkarır.

Vaizliğinin bir diğer etkisini kıssa tefsirlerinin başlarında görmekteyiz. Her bir kıssayı bir meclis sohbeti tarzında kaleme almış, henüz kıssaya başlamadan derse giriş mahiyetinde kıssa ile alakalı bazı hadisler veya peygamberlere dair birtakım bilgiler aktarmıştır. Bu örneklerini hemen her kıssanın başında görmek mümkündür.²⁶⁴

Vâni Efendi, her biri ders mahiyetinde meclis başlıkları ile kaleme aldığı kıssalarda yeri geldikçe kelam-ı kibar ve nükteler de aktarmıştır. Yusuf sûresi 7. âyetteki “*Andolsun, Yusuf ve kardeşlerinde -hakikatı arayıp- soranlar için nice ibretler vardır.*”²⁶⁵ “sâilîn” lafzını tefsir ettikten sonra şu kelam-ı kibarı aktarır: “*Sualler çeşitli olduğu gibi sâile faydaları da çeşit çeşittir.*

O halde ulemayla oturduğunda dilin ile sual et!

Hukemayla oturduğunda gözlerin ile sual et!

Ârifle oturduğunda kalbin ile sual et!

Dostlarınla oturduğunda sırrın ile sual et!

Ulema ile karşılaşırsan dilini aç!

Hukema ile karşılaşırsan gözlerini aç!

Âriflerle karşılaşırsan kalbini aç!

Dostlarla karşılaşırsan sırrını aç!

Ğayba muttali olursan ruhunu aç!.. ”²⁶⁶

²⁶³ El-Vâni, *Arâis ’ü ’l-Kurân*, c. 1, s. 57.

²⁶⁴ El-Vâni, *Arâis ’ü ’l-Kurân*, c. 1, s. 47, 90, 232.

²⁶⁵ Yusuf suresi, 12/7.

²⁶⁶ El-Vâni, *Arâis ’ü ’l-Kurân*, c. 1, s. 358.

Vânî Efendi bazı kıssaları tefsir ederken kıssanın tefsirine katkısı olmayacak bazı hususları “Nükte” diye başlık atarak aktarmıştır. Bunlar, ders veya vaaz esnasında hatibin aklına gelen, konu ile direk alakalı olmayan ancak muhatabın zihnini dinlendirmek amacıyla nükteler tarzında yapılan anlatımlardır.²⁶⁷

Vânî Efendi, kıssa tefsirlerinde yeri geldikçe yaşadığı dönemin bazı sorunlarına da lafı getirerek bazı kesimlere ders niteliğinde tavsiyelerde bulunmuştur. Toplumun ilgisini çeken gündemini meşgul eden sihir, büyücülük, nazar, kabir azabı, burçlar gibi hususları uzunca ele almıştır. Örneğin, Harut-Marut kıssasında “...Onlar kendilerine fayda vermeyen zarar veren şeyi öğreniyorlardı. Andolsun onu satın alanın ahiretten bir nasibi olmadığını biliyorlardı.”²⁶⁸ âyetini tefsir eden Vânî Efendi, şu izahatları yapmıştır: “Kendilerine fayda vermeyen zararlı şeyden murad sihir ilmidir. Çünkü sihir ğaliben fayda sağlamayan bilakis zarar veren şeydir. O halde istenilen bu ilmin bizzat öğrenilmesi değil aksine sihir ile keramet ve mucizeyi birbirinden ayırabilme bilgisidir ki bu iş günümüzde büyüü defetme görevi ile atanmış kişilere düşer. Zira İmam, sefer mesafesinde aralıklarla büyüü ve büyücünün oyunlarını defetmek ile muvazzaf kâmil bir âlim tayin etmek ile yükümlüdür. Bu şeklide bir problem meydana geldiği vakit Müslümanların akaidleri şüphelerden korunmuş olur. Bu muvazzaf alim, Müslüman bir bölgede sihir veya büyü çeşitlerinden biri halk arasında yayıldığı zaman o sihir veya büyü çeşidini öğrenerek bu bilgiyle insanlara habis bir büyücü ile peygamber müzcizeleri ve evliya kerametleri arasındaki farkı anlatması gerekir. İşte bu şekilde bir bilgi haktır. Yoksa bundan maksat sihri tatbik için öğrenmek, insanların mallarını batıl yollarla yemek değildir elbet.”²⁶⁹ Görüldüğü gibi Vânî Efendi içinde yaşadığı toplumun ve zamanın bir sorununa dair yetkililere bir çözüm önerisi sunmaktadır. Bu klasik tefsir metodunda pek rastlanmayan bir husustur.

Benzeri bir anlatım Hz. İbrâhim’in (a.s.) kavminin putlarını kırması üzerine kavmi ile arasında geçen diyalogda da mevcuttur. “ Dediler ki onları diline dolayan İbrahim denen bir genç işittik. Dediler ki O’nu insanların gözlerinin önüne getirin de belki yaptığına şahitlik ederler.”²⁷⁰ Ayetlerini tefsir ettikten sonra şöyle der: “Yani, insanlar

²⁶⁷ Örnek için bkz. El-Vânî, *Arâis’ü’l-Kurân*, c. 1, s. 388.

²⁶⁸ Bakara, 2/102.

²⁶⁹ El-Vânî, *Arâis’ü’l-Kurân*, c. 1, s. 105.

²⁷⁰ Enbiya, 21/60,61.

yaptığına şahitlik ettikten sonra katledilir ise bu şekilde zulüm olmaz diye düşündüler. Günümüz zalimlerini Allah'a şikâyet ediyorum. İman üzere olduklarını iddia etmelerine rağmen zulmetmekten korkmuyorlar. Nemrud ve âvanesi küfürlerine rağmen ondan -insanların gözünde zalim olmaktan- korktular."²⁷¹

Bir başka yerde yaşadığı toplumun sosyolojik bir problemine işaret etmektedir. Vâni Efendi Hud (a.s.) kıssasında "Kavminin ileri gelen inkârcıları, "Biz seni sadece bizim gibi bir insan olarak görüyoruz. Sana sığ görüşlü ayak takımımızdan başkasının uyduğunu da görmüyoruz. Sizin bize karşı bir üstünlüğünüzü de kabul etmiyoruz, bilâkis sizin yalancı olduğunuz kanaatini taşıyoruz" dediler."²⁷² âyetini tefsir ederken Hz. Nûh'un (a.s.), kavmi ile münazarası sırasında kavminin onu ve yanındakileri küçük görmelerini, yaşadığı toplumda müşahede ettiği bir sorunla benzer görerek ders mahiyetinde şunları aktarır: "Çünkü o melunlar sadece dünya hayatının zahirini biliyorlardı. Ahiretten ise gafil idiler. Sanki Allah katında ve onların yanında mal, mülk ve makam sahibi kişilerin en şerefliyelerden olduğunu, fakirlerin ve bir makamı olmayanların ise Allah katında ve insanlar nezdinde rezil konumda olduklarına inanıyorlardı. Bu zamanımızda da bu şekilde inanan, yüceltme ve aşağılamalarını bu bilinçle yapan sözde Müslümanım diyenleri görürsünüz. Onlar şu dünyanın Allah'a çoğu zaman yaklaştırmadığı bilakis uzaklaştırdığı, insanı yüceltmediği bilakis alçalttığı hususunda büyük bir yanlgı içerisindedirler. Allah bizi cahillerin kötü itikatlarından muhafaza eylesin."²⁷³

Bunlar ve daha nice benzeri örnekler Vâni Efendi'nin vaaz dilinden eserine yansıyanlardır. Görüldüğü gibi vaaz ve hitabetteki alışkanlıklarını eserine de taşımıştır. Bu şekilde eser sadece kıssaların tefsiri olmaktan ziyade her biri bir ders gibi kaleme alınmış zengin bir esere dönüşmüştür. Zaten her kıssa ve bölümlerinin konular şeklinde "meclis" başlıkları ile ayrılması da bunu göstermektedir. Bu özellikler Vâni Efendi'nin *Arâisü'l-Kur'ân* eserini farklı ve özgün kılmaktadır.

²⁷¹ El-Vâni, *Arâis ü'l-Kurân*, c. 1, s. 217.

²⁷² Hüd suresi, 11/27.

²⁷³ El-Vâni, *Arâis ü'l-Kurân*, c. 1, s. 129.

2.3. ARÂİSÜ'L-KUR'ÂN'DAKİ BAZI KUR'ÂN KISSALARI

Bir anlatım türü olarak kıssalar, Kur'ân'da sıkça kullanılan bir üslup olarak karşımıza çıkar. Kimi yerlerde başlangıcı ve sonu belli tam bir kıssa şeklinde aktarılırken, kimi yerde bilinen bir kıssanın sadece ibret alınması istenen kısmı aktarılmaktadır. Kıssalar bazen Yusuf peygamber kıssası gibi tek surede tüm detaylarıyla işlenirken, bazen de Hz. Nûh, Hz. Hûd, Hz. İbrâhim, Hz. Mûsa ve Hz. İsa peygamberlerin kıssaları gibi farklı farklı surelerde, her defasında başka bir boyutu öne çıkarılarak verilmiştir.

Kur'ân kıssalarını mahiyetleri itibariyle üç kategoride toplayabiliriz.

Tarihte yaşayan bir şahıs veya yaşanan bir hadiseye dair kıssalar: Hz. Âdem, Hz. Nûh, Hz. Hûd, Hz. Salih, Hz. Lût, Hz. İbrâhim, Hz. İsmâil, Hz. İshak, Hz. Yâkub, Hz. Yusuf, Hz. Şuayb, Hz. Mûsa, Hz. Davud, Hz. Süleyman, Hz. Eyyüb, Hz. Yunus, Hz. Zekeriyya, Hz. Yahya ve Hz. İsa peygamberlerin kıssaları ile Habil, Kâbil, Üzeyir, Lokman, Zülkarneyn, Meryem, Harut-Mârut, Nemrud, Karun, İsrailoğulları, Firavun, Ashab-ı Kehf, Ashab-ı Karye, Fil vakası, Ashab-ı Uhdûd kıssaları bu kısma girer.

Nüzul Esnasında gerçekleşen, kıssa tarzında anlatılan hadiselerle dair kıssalar: İsrâ, miraç, hicret olayları ile Bedir, Uhud, Hendek, Huneyn, Tebük savaşları, Rıdvan biatı, Hûdeybiye antlaşmaları bu kısma girer.

Gaybî durumlara dair kıssalar: Cennet ve cehennemlikler, ahiret hallerine dair kıssa tarzında anlatılar bu kısma girer.²⁷⁴

Vânî Efendi eserinde bu üç kısma giren kıssaları kronolojik bir sıraya koyarak ele almıştır. “Meclis” başlıkları altında ele aldığı kıssalara dair Kur'ân'ın bir sûresinde veya muhtelif yerlerinde bulunan âyetleri bir olay örgüsü içerisinde bir araya getirmiş, rivayetlerle de destekleyerek tefsir etmiştir.²⁷⁵ Vânî Efendi eserine, mukaddime bölümünde âlemin yaratılışına dair bazı âyetlerin tefsirini yaparak başlamıştır. Vânî Efendi'nin tefsirini yaptığı kıssalar sırasıyla şunlardır:

²⁷⁴ İdris Şengül, “Kıssa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

²⁷⁵ “Meclis'un fi Beyani Kısseti Seyyidina Hûd, fi Beyani Kısseti Seyyidina Nûh” şeklinde başlıklar altında kıssaları tefsir etmiştir. bkz. El-Vânî, *Arâis'ü'l-Kurân*.

Âlemin yaratılışı kıssası, Âdem (a.s.) ve evlatları kıssası, İdris (a.s.) kıssası, Hârut ve Marut kıssası, Nûh (a.s.) kıssası, Hûd (a.s.) kıssası, Sâlih (a.s.) kıssası, İbrâhim (a.s.) kıssası, Eyyûb (a.s.) kıssası, Şuayb (a.s.) ve Medyen halkı kıssası, Yusuf (a.s.) kıssası, Mûsa (a.s.) kıssası, Zülkifl (a.s.) kıssası, İlyas (a.s.) Kıssası, Yunus (a.s.) kıssası, İşmevîl (Samuel) (a.s.) ve Talut kıssası, Davud (a.s.) kıssası, Süleyman (a.s.) kıssası, Lokman Hekim'in vaaz, nasihat ve hikmetleri, Ashab-ı Sebt kıssası, Buhtunnasr ve Beni İsrail kıssası, Üzeyr (a.s.) kıssası, Hanzala b. Safvan (a.s.) kıssası, Sebeoğulları ve Seylu'l-Arim kıssası, Zülkarneyn kıssası, İsa (a.s.) kıssası, Ashab-ı Kehf kıssası, Ashab-ı Uhdûd kıssası, Şemûn (a.s.) kıssası, Ashab-ı Fil kıssası, Hz Muhammed'in (s.a.v.) hayatı.

Vânî Efendi'nin kıssaların tefsirinde izlediği yöntemi, kıssalar üzerinde daha güzel anlaşılacaktır. Bu yüzden bu bölümde *Arâisü'l-Kur'ân*'daki bazı kıssalara dair bilgiler vereceğiz.

2.3.1. Âdem (a.s.) ve Evlatları Kıssası

Vânî Efendi, Âdem (a.s.) kıssasını üç başlık altında tefsir etmiştir. İlk olarak *Meclisun fi beyâni halki Seyyidina Âdem*” başlığı altında Hz. Âdem'in yaratılışı ve yapısına dair *Miškâtu'l-Mesabih*'ten ve Beyhakî'nin *Sünen*'inden birkaç hadis naklederek konuya giriş yapmış, daha sonra Bakara sûresinin 30-35. âyetlerini konu bağlamında tek tek ele alarak tefsir etmiştir. Hz. Âdem'in yaratılışı, meleklerin bu yaratılışa anlam verememeleri, Âdem'e eşyanın isimlerinin öğretilmesi, meleklerin secde ile emrolunması, İblîs'in secde etmemesi, İblîs'in melek mi, cin mi olduğu meselesi, Hz. Âdem ve Havva'nın cennete konulması, şeytanın onları aldatması ve sonuçta cennetten kovulmalarına dair konuları bu âyetler altında işlemiştir. Âyetleri kelime kelime ele alan Vânî Efendi, bu bölümde *melâike*, *Âdem*, *esmâ* kelimelerinin tahlilleri üzerinde çokça durmuş sarf, nahiv ve belağat ilimlerindeki maharetini göstermiştir.²⁷⁶

Âdem (a.s.) kıssası, gayb âleminde gerçekleşen bir kıssa olduğu için Kur'ân'da ve hadislerde haber verilmeyen kısımları tamamlamak için müfessirler öteden beri isrâiliyyâta başvurmuşlardır. *Arâisü'l-Mecâlîs*'i isrâiliyyâta çokça yer vermesinden

²⁷⁶ El-Vânî, *Arâisü'l-Kur'ân*, c. 1, s. 49-51.

dolayı eleştiren Vâni Efendi'nin kendisi de “tefsirlerde meşhur olduğu üzere...”²⁷⁷ diyerek isrâîlî haberleri eserinde aktarmıştır. Örneğin bu kıssada şunu aktarır: *Âdem cennete girdiğinde oraya alışık olmadığı için bir yerde karar kılamadı. Cennette uyku olmadığı için üzerine uykuya benzer bir hal verildi ve sol kürek kemiği çıkarıldı ve Allah ondan Havva'yı yarattı. O halden uyanıp Havva'yı görünce onu çok sevdi. Cibril, Allah'ın emri ile onları nikâhladı ve mehrini de Muhammed'e (s.a.v.) salavat getirmek olarak belirledi.*²⁷⁸ Görüldüğü üzere rivayetin başı isrâîliyyat, sonu da İslâmî kaynaklardaki bilgilerle birleştirilmesi şeklindedir. Buradan harekete şunu söyleyebiliriz: Eserlerine isrâîliyyat almakta sakınca görmeyen bazı müfessirler, İslâmî bir kaynağı bulunmayan bu haberlere İslâmî bir kimlik kazandırmak adına onlara çeşitli eklemeler yapmışlardır.

Birinci bölümün sonunda Vâni Efendi, bu kıssada birçok dersler ve ibretler olduğunu söyleyerek bunları sıralamış ve bu çıkarımlarını delillendirmiştir.²⁷⁹ Bu açıdan bilinen tefsir yöntemlerinden farklı bir üslup ortaya koymuştur. Eserinin ilk bölümünü vaaz verir tarzda yazdığını üslup ve akıcılıktan anlamaktayız.

Âdem kıssasının ikinci bölümünde “*Meclisun fi beyâni halki Seyyidina Âdem ve İblîs leanehullah*” başlığı altında Vâni Efendi tefsirini yapacağı âyetlerin sûrelerine dair şu şekilde bilgi verir: “*Bu meclis, Âdem (a.s.) ve mel'ûn İblîs kıssasını beyan hakkındadır bu kıssa Kur'ân'da yedi sûrede; Bakara, A'raf, Hac, İsrâ, Kehf, Taha, Sâd surelerinde mezkûrdur. Yine Âlemin yedi günde yaratılması hususundadır ki bu da aynı şekilde yedi sûrede mezkûrdur ki bunlar A'raf, Yunus, Hûd, Furkân, Secde, Kâf, Hadîd sûreleridir. Bir de arşa istivâ meselesi hakkındadır. Bu mesele de yedi surede mezkûrdur ki bunlar A'raf, Yunus, R'ad, Tâhâ, Furkân, Secde, Hadîd sureleridir.*”²⁸⁰ Vâni Efendi, sadece ilk bölümde buna benzer bir bilgi vermemiştir. İlk kez ikinci bölümde uyguladığı bu yöntemi, bundan sonraki bütün kıssaların başında da tekrarlamış; kıssanın geçtiği âyetlere ve sûrelere dair ön bilgi vermiştir. Aslında bahsettiği yeryüzünün yedi günde yaratılması, istivâ meselesi gibi konuları mukaddime bölümündedir. Bu durum, müellifin eserde izleyeceği metodunun henüz

²⁷⁷ El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 55.

²⁷⁸ El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 55.

²⁷⁹ El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c.1, s. 56-58.

²⁸⁰ El-Vâni, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c.1, s. 21.

kafasında nihaî şekil almadığı şeklinde yorumlanabilir. Nitekim eser ilerledikçe üslup ve yöntemde ufak değişikliklerin olduğu görülmektedir.

Vânî Efendi bu bölümde Â'raf sûresinin, 11-24. âyetlerinin tefsirini yapmıştır. İlk bölümde yaptığı gibi yine konuya giriş mahiyetinde *Miškâtü'l-Mesâbih*'ten birkaç Buhârî ve Müslim hadisi nakletmiştir. İblîs'in secde etmeyerek lanetlenmesi ve mühlet istemesi, Âdem ile Havva'nın İblîs'in vesvesesine kulak vermesi ve cennetten kovulmaları konuları bu bölümde ele alınmıştır.²⁸¹ Â'raf sûresindeki âyetlerin tefsirini yaparken burada konuyla ilgili başka sûrelerdeki âyetlere de yer vermiştir. Nitekim burada da Â'raf suresi 12. ayette geçen İblîs'in "*Beni ateşten Onu ise topraktan yarattın*" cevabını tefsir ederken ateş mi üstündür toprak mı meselesine dair görüşleri vermiş sonra da "*...Daha evvel söylenenlerin ekseriyeti isabetsiz görüşlerdir. Biz ateşin her açıdan daha üstün olduğu görüşüne katılmıyoruz. Bilakis toprağın bizzat kendinden üstünlüğü vardır. Çünkü her türlü nebatatı, nurları, çiçekleri, ağaçları bitiren topraktır. Hem toprak yapar, ateş ise yok eder. Öte yandan toprak hilm ve vakar menbaudur. Bu yüzdendir ki Âdem nefsimi zulmettim dedi de İblîs onların hepsini saptıracağım dedi.*"²⁸² şeklinde izahatını yapmıştır. Â'raf suresi 24. ayette geçen "*Allah, birbirinize düşman olarak yeryüzüne inin! buyurdu.*" ibaresinin tefsirinde yeryüzüne indikleri yer hakkında "*Âdem Hindistan'ın Serenbîd adasına Havva Mekke'nin Cudde tarafına, İblîs ise İsbahân veya Sasal'a indirildi*"²⁸³ şeklinde İsrâiliyyattan bilgiler aktarmaktadır. Vânî Efendi, söz konusu âyetlerin tefsirini yaptıktan sonra bölümün sonunda öğüt sadedinde kaynak gösterip, tahririni de yaparak hadisler ve rivayetler aktarmıştır. Bu da her bölümü bir vaaz veya ders şeklinde işlediğini göstermektedir.

Âdem kıssasının üçüncü bölümünde "*Meclisun fi ebnâi Seyyidina Âdem aleyhiselam Hâbil ve Kâbil*" başlığı altında Mâide sûresinden beş âyet ile Hâbil-Kâbil kıssasını anlatır. Bu bölüm, Mâide sûresi 27-31. âyetlerin tefsirinden oluşmaktadır. Vânî Efendi bu bölümde isrâiliyyâta çokça yer vermiş, Hâbil ile Kâbil'in arasında geçen olaylar hakkında fazla detay içeren ilginç rivayetler aktarmıştır.²⁸⁴ Mâide sûresinin 28.

²⁸¹ El-Vânî, *Arâis'ü'l-Kurân*, c.1, s. 61-79.

²⁸² El-Vânî, *Arâis'ü'l-Kurân*, c.1, s. 63.

²⁸³ El-Vânî, *Arâis'ü'l-Kurân*, c.1, s. 71.

²⁸⁴ El-Vânî, *Arâis'ü'l-Kurân*, c.1, s. 72.

âyetinde geçen Hâbil'in Kâbil'e el kaldırmaması meselesine genişçe yer vermiş, Zemahşerî'den ve Beydâvî'den de nakiller yaparak nahvî ve belâğî yönleriyle âyeti yorumlamıştır.²⁸⁵

2.3.2. İdris (a.s.) Kıssası

Hız. İdris'e (a.s.) dair Kur'ân'da kıssa tarzında bir anlatı bulunmamaktadır. Sadece Meryem 56-57 ve Enbiya 85-86 ayetlerde İdris peygamber ismen anılmakta, bir peygamber olduğu haber verilmektedir. Vâni Efendi "*Resulüm! Kitapta İdris'i de an. Çünkü o siddik bir nebi idi*"²⁸⁶ âyetini tefsir ederken "*kıssasını an*" takdiri yapmış ve Meryem sûresinin 56 ve 57. âyetlerini tefsirlerden rivayetlerle kıssa tarzında tefsir etmiştir.²⁸⁷ Evvela İdris peygamber hakkında tefsirlerde meşhur olan ismi, künyesi, mesleği, doğum yeri ve zamanı gibi bilgileri aktarmış, daha sonra bu iki âyetin tefsirini yapmıştır. Âyetlerin tefsirinde Beydâvî'den, Begâvî'den ve Râzî'den çokça alıntılar yapmıştır. Kur'ân'da ve muteber hadis kaynaklarında İdris peygamber hakkında pek bilgi bulunmadığı için bu bölümde israiliyyâta sıkça başvurduğu görülmektedir.

2.3.3. Hârut-Mârut Kıssası

Hârut-Mârut hem İslam literatüründe hem de eski dönem Yahudi kaynaklarında yer alan, dünyaya insanları imtihan etmek için gönderilmiş iki melektir.²⁸⁸ Bu iki melek hakkında Kur'ân'da sadece bir âyet vardır. Bakara sûresi 102. âyete göre Hârut ve Mârut, Babil'e insanları sihir ile imtihan için gönderilmiş, insanlar onlardan çeşitli sihirler öğrenmiştir. Gerek tefsirlerimizde gerek isrâilî kaynaklarda bu iki meleğin dünyaya niçin gönderildiğine dair birçok anekdot aktarılmıştır. Tefsirlerimizde aktarılanlar daha önce yazılmış olan isrâilî kaynaklarla aşırı benzerlik göstermektedir.²⁸⁹ Bu durum Hârut ve Mârut hakkında anlatılanların çoğunun İsrâiliyyattan beslendiğini göstermektedir.

²⁸⁵ El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c.1, s. 75.

²⁸⁶ Meryem, 19/56.

²⁸⁷ El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 90.

²⁸⁸ Hârut Mârut hakkında bkz. Kürşat Demirci, "Hârût ve Mârût", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997).

²⁸⁹ Demirci, "Hârût ve Mârût".

Vânî Efendi, “İdris (a.s.) zamanında gerçekleşmiş Hârut-Mârut kıssasının beyanı” başlığı altında Bakara sûresi 101-103. âyetlerin tefsirini yapmıştır.²⁹⁰ Bu âyetleri tefsir ederken meleklerin ismeti ve sihrin çeşitleri meselelerini geniş bir şekilde açıklamıştır.²⁹¹ “Sihirbazlar tekfir edilir mi?” sorusuna cevaben Mutezile’nin, Ebu Hanife’nin, İmam Maturidî’nin, İmam Şafî’nin ve bazı müfessirlerin görüşlerini aktararak üzerinde yorumlar yapmıştır.²⁹² Vâni Efendi, burada fâkihlik yönünü öne çıkararak tefsirden ziyade meselenin fikhî bir değerlendirmesini yapmıştır. Büyücülüğün önlenmesi için yaşadığı dönemin devlet yetkililerine tavsiyeler vermesi dikkat çekicidir: “...Günümüzde büyüü defetme işi, bu iş için tayin edilmiş kişilere düşer. Zira Devlet Başkanına düşen her sefer mesafesine büyüü defetmede kâmil bir âlim tayin etmesidir. Bu şekilde Müslümanların itikatlarında şüpheler ortaya çıktığı taktirde anında izale edilmiş olur. Bu âlim Müslüman beldelerin bir tarafında sihir çeşitlerinden biri ortaya çıktığı zaman derhal onu öğrenmeli ve insanlara bunun bir keramet ve mucize olmadığını öğretmelidir, tâ ki insanlar yapılan şeyin bir keramet ve mucize olduğunu, yapanın da veli veya nebi olduğuna itikad etmesin. Doğru olan budur.”²⁹³ Vâni Efendi’nin hünkâr vâizliği görevinde bulunduğunu, sarayda huzur sohbetleri ile tefsir dersleri yaptığını göz önünde bulundurduğumuzda bu tavsiyelerini direk muhatabına yaptığı pek muhtemeldir.²⁹⁴

Öne çıkan bir diğer husus, bu bölümde İbn Kesîr’den çokça faydalanmış olmasıdır. Bazı yerlerde İbn Kesîr’den direk alıntılar yapmış, bazı yerlerde de hadislere kaynak olarak İbn Kesîr’i göstermiştir.²⁹⁵

2.3.4. Nûh (a.s.) Kıssası

Nûh (a.s.), Kur’ân’da ve hadislerde kendisinden ve kavminden sıkça bahsedilen Ulu’l-azm peygamberlerden biridir. Kur’ân’da Nûh kıssasından, Nûh,²⁹⁶ Şuarâ,²⁹⁷

²⁹⁰ El-Vânî, *Arâis’ü’l-Kurân*, c. 1, s. 96.

²⁹¹ El-Vânî, *Arâis’ü’l-Kurân*, c. 1, s. 106-110.

²⁹² El-Vânî, *Arâis’ü’l-Kurân*, c. 1, s. 110-113.

²⁹³ El-Vânî, *Arâis’ü’l-Kurân*, c. 1, s. 105.

²⁹⁴ Uşşâkizâde, *Zeyl-i şakâ’ik.*, Pazarbaşı, “Mehmed Efendi, Vanî”.

²⁹⁵ El-Vânî, *Arâis’ü’l-Kurân*, c. 1, s. 96-120.

²⁹⁶ Nûh, 71/1-28.

²⁹⁷ Şuarâ, 26/105-121.

Mu'minûn,²⁹⁸ Hûd²⁹⁹ sûrelerinde genişçe bahsedilirken, Enbiyâ,³⁰⁰ Â'raf,³⁰¹ Yûnus,³⁰² Saffât,³⁰³ Kamer³⁰⁴ sûrelerinde ise özetle tekrarlanmıştır. Kur'ân'da 28 sûrede, 43 yerde Nûh peygamberin adı geçmektedir. Baştan sona Nûh peygamberin tebliğ mücadelesini anlatan Kur'ân'ın yetmiş birinci sûresi "Nûh Sûresi" adını taşır.³⁰⁵

Vânî Mehmed Efendi Nûh kıssasının tefsirini Hûd sûresini esas alarak üç bölümde yapmış, yeri geldikçe bahsettiğimiz diğer sûrelerdeki ayetlerden de yararlanmış. Birinci bölümde, "*Nûh (a.s.)'ın kavmi ile münazarasının beyanı hakkında*" başlığıyla Hûd sûresinin 25-35. âyetlerinin tefsirini yapmıştır. Giriş kısmında İbn-i Abbas'tan iki rivayet nakletmektedir. Hz. Peygamber'in Habeşistan kralı Heraklius'a ve Kayser'e gönderdiği heyetler ve mektuplardan bahsedilen bu bölümde rivayetlerin kısaca ile bağlantısını anlamak güçtür.³⁰⁶ Hûd sûresinin 25'inci âyetiyle tefsire başlayan Vânî Efendi, Nûh (a.s.) hakkında çoğu İsrâiliyyattan olan detaylı bilgiler vermektedir. Ardından Nûh peygamberin kavmi ile münazarasından bahseden âyetleri sırasıyla tefsir etmiştir. Bu bölümde nahvî, sarfî ve belağî açıklamalara ve yorumlamalara sıkça başvurmuştur.³⁰⁷

Vânî Efendi, "...dediler ki: Sakın ilahlarınızı bırakmayın. Bilhassa Ved, Suvâ, Yeğûs, Yeûk ve Nesr'den asla vazgeçmeyin!"³⁰⁸ âyetini açıklarken bu isimlerin geçmiş zamanlarda yaşamış sâlih insanlar olduğu, sonradan şeytanın telkinleriyle putlaştırıldıklarını, müfessirlerin bu hususta hemfikir olduklarını söylemiştir. Ardından Kureyşlilerin de sâlih kul olduğuna inandıkları kişilerin heykellerini Yüce Allah'a birer yakınlaşma vesilesi kılarak onlara taptıklarını "*Biz onlara yalnızca bizi Allah'a yakınlaştırsınlar diye tapıyoruz*"³⁰⁹ âyetini de delil getirerek ifade etmiştir.

²⁹⁸ Mü'minûn, 23/ 23-30.

²⁹⁹ Hûd, 11/25-49.

³⁰⁰ Enbiya, 21/76, 77.

³⁰¹ A'raf, 7/59, 69.

³⁰² Yûnus, 10/71-73.

³⁰³ Saffât, 37/75-83.

³⁰⁴ Kamer, 54/9-16

³⁰⁵ Nuh (a.s.) hakkında bkz., Ömer Faruk Harman, "Nûh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007).

³⁰⁶ Vâni Efendi bu rivayetleri buraya niçin aldığına dair bir açıklama yapmamıştır. El-Huşabi, *Arâis*, s. 121-124.

³⁰⁷ El-Vânî, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c.1, s. 127-130.

³⁰⁸ Nuh, 71/23.

³⁰⁹ Zümer, 39/3.

Buradan çok ilginç bir çıkarım yaparak kendi zamanında yaşayan ehl-i bidat gördüğü sofulara ta'riz yaparak şunları söylemiştir:

“Şayet şöyle dense: Nebi ile veli arasındaki fark güneş ile kıvılcım arasındaki fark gibi olduğu halde Nûh (a.s) ile Nebimiz (s.a.v.) zamanında yaşayan küffâr niçin veli olduğuna inandıkları insanların putlarına takarrub için taptılar da peygamberlere eziyet edip onları katlettiler? Deriz ki buradaki sır şudur: Peygamberler uyarmak, söz söylemek ve kalpleri cerh etmek için gönderilmiştir. Yüce Allah'ın “Ey Nebi! Kâfirlerle ve münafıklarla cihad et ve onlara sert davran. Onların varacağı yer cehennemdir. Orası ne kötü varılacak yerdir.” ve “...Bu Kur'ân uyarıcılardan olası diye apaçık bir Arap diliyle senin kalbine indirilmiştir.” âyetleriyle belirttiği gibi. Veliler ise yaşadıkları toplum içinde tathil dille konuşmak, selamı yaymak, açları doyurmak, kalpleri cezb etmek için gönderilmiştir. Kimsenin kalbini kırmaz kimseye eziyet etmezler. Bu yüzdendir ki bazı sefih insanlar Hakk için kalpleri kıran peygamberlere buğzedip evliyayı severler. Onların misali, ateşli veba humması çeken adamın durumu gibidir. Mahir tabib yaralayarak o mikrobu alır ve mizacının düzelmesi için pis kanı dışarı atar. Mahir olmayan tabib ise o mikrobu üzerini birtakım merhemlerle kapatmaya, yaralamadan, kanı dışarı atmadan hastalığı tedavi etmeye çalışır. Şayet hummalı olan hasta akıllı ise yaralama ve pis kanın dışarı atılmasının faydalı olduğunu bilir. Yok, eğer akılsız ise merhemi sever cerraha buğz eder. Günümüzde ise zalimler, münafıklar ve ashab-ı kebâir'in hali böyledir. Veli kabul ettikleri -ki onlar şeytanın dostlarıdır- ıslah ediyorum diyerek yarayı merhem ile kapatan merhemicileri severler. Öte yandan müminlerin kalplerinin mizacını düzeltmekte mahir, Allah düşmanlarının kalplerine korku salan, Allah'ın âlimlerini ise sevmezler.”³¹⁰ Bu açıklamalar 17. yüzyılda yaşanan Vâni Efendi'nin de içinde bulunduğu fukaha ve sofular çekişmesinden izler taşıması bakımından önemlidir. Zira Vâni Efendi bu olayda fukahadan taraf olmuş ve sofularla çok şiddetli çekişmelerde etkin rol almıştır.³¹¹

³¹⁰ El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 127.

³¹¹ Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Yunus Akti, “Fakihler ve Sofuların Kavgası 17. Yüzyılda Kadızâdeliler ve Sivâsiler”, *Tarih Kritik Dergisi* 3/1 (07 Ocak 2017), 50-52; İdiz, “agm”; Baz, *Kadızâdeliler Sivâsiler Tartışması*; Pazarbaşı, “Vâni Mehmed Efendi'nin Zamanın Mutasavvıfları Hakkındaki Düşüncesi ve Onlarla Olan Mücadelesi”.

Bu bölümde ayrıca “Bize akıl yeter.” diyenlere, Allah’ın kullarını mükellef kılmasını akla aykırı gören Mecusilere, Brahmanlara ve putperestlere Vâni Efendi kendi cevaplar vermiş ve iddialarını çürütmeye çalışmıştır.³¹²

Vâni Efendi, Nûh (a.s) kıssasının ikinci bölümünde “*Nûh’un (a.s) gemiyi yapması, kavminden mümin olanların boğulmaktan kurtulması, zalim olanların ise suda boğulması hakkında*”³¹³ başlığıyla Hûd sûresinin 36-43. âyetlerini tefsir etmiştir. Burada da aralarda Nûh sûresi ve diğer sûrelerden âyetlere de yer vermiştir. Nûh’un (a.s) “*Nûh’a şimdiye kadar kavminden sana iman edenler dışında artık kimse iman etmeyecek diye vahyedildi.*”³¹⁴ ilahî mesajını aldıktan sonra artık kavminin yola gelmesinden ümidini kesmesi, kavmine beddua etmesi, kavminin tufan ile helak olacağı vahyini alması ve gemi inşa etmesi, karısı ve oğlunun helak olanlardan olması gibi meseleleri işlenmiştir. Nûh’un (a.s) gemisinin nerde yapıldığı, nasıl yapıldığı, hangi malzemelerin kullanıldığı, kaç gün yüzdüğü gibi ayrıntılı bilgilere genişçe yer verilmiştir.³¹⁵ Vâni Efendi bu bölümde dilbilimsel tefsir yöntemine sıkça başvurmuştur. Kelime tahlilleri ve i’rab farklılıklarının manaya etkisi üzerinde çokça durmuş, hatta bazı yerlerde uzun uzun cümle i’rabları yapmıştır.³¹⁶

Nûh (a.s.) kıssasının üçüncü ve son bölümünde ise Hûd sûresinin 44-49. âyetleri işlenmiştir. “*Nûh’un (a.s.) kurtulması, zalimlerin helak olması ve geminin Cudi dağına istivâ etmesi hakkında*” başlığı ile bu bölümde yeryüzünün su ile kaplanması, Nûh’un oğlunun kurtulması için dua etmesi ve uyarılması, Nûh’un (a.s.) tövbesi, geminin Cudi dağına istivâ etmesi ve gemiden inenlerin akıbetine dair bilgiler aktarılmaktadır.³¹⁷ Vâni Efendi, Nûh’un (a.s) oğlunun kurtuluşu için yaptığı dua ve kendisine verilen cevabı bildiren Hûd sûresi 45 ve 46. âyetlerini geniş bir şekilde izah etmiştir. Bu bağlamda Keşşâf’tan, Mefâtiḥ’ul-Gayb’ten ve Envâru’t-Tenzîl’den birebir alıntılar yapmıştır.³¹⁸ Nûh’un (a.s.) gemiye binen oğulları Hâm, Sâm ve Yâfes hakkında da bir takım bilgiler vererek Arapların Sâm, Siyahîlerin Hâm, Türklerin ise Yâfes’in

³¹² El-Vâni, *Arâis’ü’l-Kurân*, c. 1, s. 129, 133.

³¹³ El-Vâni, *Arâis’ü’l-Kurân*, c. 1, s. 136.

³¹⁴ Hûd, 11/36.

³¹⁵ El-Vâni, *Arâis’ü’l-Kurân*, c.1, s. 138.

³¹⁶ El-Vâni, *Arâis’ü’l-Kurân*, c. 1, s. 141, 142.

³¹⁷ El-Vâni, *Arâis’ü’l-Kurân*, c. 1, s 146- 156.

³¹⁸ El-Vâni, *Arâis’ü’l-Kurân*, c. 1, s. 148-150.

soyundan geldiğini söylemiştir. “*Halef ve Selef arasında meşhur olan budur*” diyerek kaynak verme ihtiyacı görmemiştir.³¹⁹ En son bu kıssadan sonra “Günahsız çocuklar ve hayvanlar niçin azap gördü?” şeklinde bir soru akla gelirse diye Mutezile’nin cevabını ve Fahreddin Râzî’nin mutezilenin cevabına reddiyesini aktararak Nûh kıssasını bitirmiştir.³²⁰

2.3.5. Hûd (a.s.) Kıssası

Hûd (a.s.) putperest bir kavim olan Âd kavmini³²¹ uyarmak için kendi içlerinden gönderilen bir peygamberdir.³²² Kur’ân’da 12 sûrede Hûd (a.s.) ve kavmi Âd hakkında bilgi verilmektedir. Â’raf,³²³ Hûd,³²⁴ Şuarâ,³²⁵ Ahkâf³²⁶ sûrelerinde Hûd (a.s.) ve kavminin kıssasından genişçe bahsedilmiştir. Bunun dışında Kur’ân’da muhtelif sûre ve âyetlerde Hûd (a.s.) kıssasına mükerreren kısa göndermeler yapılmış, başlarına gelenlerden ibret alınması istenmiştir.³²⁷ Kur’ân’da adı bir sûreye verilen altı peygamberden biri de Hûd peygamberdir ki Kur’ân’ın 11’inci sûresi “Hûd Sûresi”dir.³²⁸

Vânî Efendi, Hûd kıssasını Â’raf suresinin 65-72. âyetlerini esas alarak tefsir etmiştir. “*Hûd (a.s.) Kıssasının Beyanı Hakkında*” başlığı altında Hûd’un (a.s.) şeceresi, Âd kavmi hakkında bilgiler, Hûd’un (a.s.) Âd kavmini putlara tapmaktan ve haddi aşmaktan sakındırması ve azaba karşı uyarması, Âd kavminin Hûd’u (a.s.) yalanlaması ve sefihlikle itham etmesi, Hûd (a.s.) ve beraberindekilerin kurtarılarak Âd kavminin

³¹⁹ El-Vânî, *Arâis ü'l-Kurân*, c. 1, s. 153.

³²⁰ Mu’tezile’nin bu soruya cevabı şu şekildedir: Allah kırk yıl boyunca yağmur yağdırmadı. Bu yüzden kadınlar kısırlaştı ve kırk yıl boyunca çocuk doğurmadılar. Azap görenlerin hepsi kırk yaşında veya kırk yaşından büyüktüler. Hayvanların ise zaten etleri için avlanması ve kesilmesi mübahdır. Fahreddin Râzî bu cevaba reddiye olarak şunu aktarır: “Böyle olması durumunda ızdırarî ve ilcâî bir iman ortaya çıkar. Böyle bir suale verilecek en güzel cevap “*Allah yaptığından sorguya çekilmez onlar ise sorgulanırlar.*” (Enbiya 23) âyetidir. El-Vânî, *Arâis ü'l-Kurân*, c. 1, s. 156.

³²¹ Hûd (a.s.) ve Âd kavmi hakkında bkz. Ömer Faruk Harman, “Hûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998).

³²² Hûd, 11/50.

³²³ Â’raf, 7/65-72.

³²⁴ Hûd, 11/50-89.

³²⁵ Şuarâ, 26/123-140.

³²⁶ Ahkâf, 46/21-26.

³²⁷ Bu kıssanın kısaca geçtiği sûreler şunlardır; Furkan, 25/38, Ankebût, 29/38, Fussilet, 41/13, 14, Zariyât, 51/41, 42, Necm, 53/50, Kamer, 54/18-20, Hakkâ 69/4, 6, 7, Fecr, 89/6.

³²⁸ Diğerleri Nuh, Yunus, Yusuf, İbrahim, Muhammed sureleridir. Lokman’ın (a.s.) peygamber olup olmadığı ise ihtilafıdır.

şiddetli bir kasırğa ile helak edilmesine dair bilgiler aktarılmıştır.³²⁹ Vâni Efendi, Hûd (a.s.) kıssasını Â'raf suresindeki 65-72. âyetlerinin tefsiri ile anlatıp bitirdikten sonra kıssanın bir de Begâvî'nin *Meâlimu't-Tenzîl* eserinde geçtiği halini birebir alıntılıyarak aktarmıştır.³³⁰

2.3.6. Sâlih (a.s.) Kıssası

Âd kavmi helak olduktan sonra yerlerine Sâlih'in (a.s.) kavmi Semûd yerleşti.³³¹ Bu kavim de putperest bir kavim idi. Bu insanlar, yurtlarında müthiş bir güce ve zenginliğe ulaşmışlardı.³³² Kayaları yontarak sağlam evler inşa ediyorlar, refah içerisinde yaşıyorlardı.³³³ Ne zamanki Sâlih (a.s.) kendilerine verilen nimetleri hatırlatıp onları sadece Allah'a kulluk etmeye davet etti, davete icabet etmedikleri gibi kendilerine mucize olarak gönderilen deveyi katlederek haddi aştılar ve dehşetli bir azaba düşer oldular.³³⁴ Sâlih (a.s.) ve kavmi Semûd'un kıssası Kur'ân'da Â'raf,³³⁵ Hûd,³³⁶ Şuarâ³³⁷ ve Neml³³⁸ sûrelerinde mükerreren detaylıca aktarılmıştır. Bu sûrelerin dışında 16 sûrede de Sâlih (a.s.) ve Semûd kavminden bahsedilerek bilinen kıssaya göndermeler yapılmıştır.³³⁹

Vâni Efendi, Sâlih (a.s.) kıssasını Â'raf sûresinin 73-79. âyetlerini esas alarak tefsir etmiştir. Bu âyetleri "*Allah'ın Nebisi Sâlih'in (a.s.) ve kavmi Semûd'un kıssasının beyanı*"³⁴⁰ başlığı altında ele alan Vâni Efendi, burada Sâlih'in (a.s.) şeceresi, Semûd kavmi hakkında bilgiler, Sâlih'in (a.s.) kavmini hakka daveti, Semûd'un Sâlih'i (a.s.) yalanlamaları ve mucize istemeleri, mucize olarak kayadan deve çıkarılması, devenin

³²⁹ El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 157-168.

³³⁰ Vâni Efendi'nin aynı kıssayı iki defa aktarmasının sebebi isrâiliyyatı kendi dilinden aktarmaktan çekinmesi olabilir. Zira kıssayı kendisi tefsir edip yorumlarken isrâiliyyata neredeyse hiç başvurmazken, Begâvî'den aktardığı kısım ise isrâiliyyat doludur. El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 165-168.

³³¹ Âraf, 7/74.

³³² Âraf, 7/74.

³³³ Şuarâ, 26/149, Hûd, 11/68.

³³⁴ Şems, 91/14.

³³⁵ Âraf, 7/73-79.

³³⁶ Hûd, 11/61-95.

³³⁷ Şuarâ, 26/141-159.

³³⁸ Neml, 27/45-53.

³³⁹ Tevbe, 9/70, İbrahim, 14/9, İsrâ, 17/59, Hac, 22/42, Furkân, 25/38, Sâd, 38/13-14, Mü'min, 40/31, Fussilet, 41/13-18, Kâf, 50/12, Zâriyât, 51/44-45, Necm, 53/51, Kâmer, 54/23-31, Hakkâ, 69/4-5, Burûc, 85/17-18, Fecr, 89/9, Şems, 91/11-15.

³⁴⁰ El-Vâni, *Arâis'ü'l-Kurân*, c.1, s. 169.

katledilmesi ve azaba düçar olmaları konularını işlemektedir. Â'raf sûresinin yedi âyeti ile konuyu ele alan Vânî Efendi, tefsir yaparken kıssanın geçtiği diğer âyetlere de aralarda değinmiştir. Âyetlerin tefsirini yaptıktan sonra kıssanın Muhammed b. İshâk'ın *Kitabu'l-Meğâzi* eserinde anlatıldığı şeklini uzunca aktarmıştır. Vânî Efendi, bu bölümde Begâvî'nin *Meâlimu't-Tenzîl*'i ve Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ından yararlanmıştır. Eserinde yeri geldikçe Mutezile'nin görüşlerine sert cevaplar veren hatta beddua eden Vânî Efendi, burada Zemahşerî'nin meânî ve beyân ilimleriyle âyetlere getirdiği yorumlara hayranlığını gizleyemeyerek şu ifadelere yer vermiştir: *“Sâhib 'u-Keşşâf'ın sa'yi meşkûr olsun. Kur'ân'a mahsus beyân ve meânî ilimlerini kullanarak yaptığı bu güzel açıklamalarından dolayı Allah onu bağışlasın. Furkan'ın i'cazının tadına varmak isteyen Keşşâf'tan tatsın.”*³⁴¹

Vânî Efendi âyetleri tefsir ederken bazı yerlerde yaşadığı dönemin sosyal ve siyasi problemlerine de pay çıkararak bazı kesimlere ders vermektedir. Bunun bir örneğini bu kıssada da görmekteyiz. Vânî Efendi, *“Kavminin büyüklük taslayan önde gelenleri, içlerinde zayıf gördükleri mü'minlere dediler ki.”*³⁴² ayetinde belirtilen müminlerin zayıf görülmesi meselesini açıklarken şöyle der: *“Müminlerin zayıf olarak görülmesi onlar için bir övgüdür. Çünkü onların zayıflıklarının sebebi kendileri değil zalimlerin kahrıdır. Tıpkı bu zamanımızda da olduğu gibi. Müminleri kahrediyorlar, zayıf düşürüyorlar ve kâfirlere yükledikleri cizyeden daha ağır vergiler yüklüyorlar. Allah zalimleri yerin dibine geçirsün ve onları cehenneme vardsınsın ki o ne kötü varış yeridir.”*³⁴³

³⁴¹ El-Vânî, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c.1, s. 176.

³⁴² Âraf, 7/75.

³⁴³ El-Vânî, *Arâis 'ü'l-Kurân*, c. 1, s. 175.

SONUÇ

Yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'de önceki peygamberler ile onların ümmetlerinin başlarından geçen hadiseler ve ibretlik haller, ayetlerle verilmek istenen mesajın muhataplar tarafından kolayca anlaşılmasını sağlamak üzere kıssa tarzıyla aktarılmaktadır.

İslam tarihi boyunca bu kıssalar üzerinde pek çok yorumlar yapılmıştır. Bazen kıssalar isrâiliyyat ile olan benzerlikleri ve farklılıkları yönüyle ele alınmış ve bu rivayetlere yer vermenin sınırlarının ne olması gerektiği tartışılmıştır. Bazen de anlatılan olayların gerçekliği ve yaşanmış olmalarının imkânı ele alınmış; kimileri anlatılan kıssaların gerçekliğini inkârın küfrü gerektireceğine kail olurken kimileri de gerçekten yaşanmış olmalarının şart olmadığını, bu kıssaların verilmek istenen mesajın hedef kitleye ulaştırılması için birer araçtan öte kıymete haiz olmadıklarını söylemiştir. Tüm bu tartışmalar bir kenara bırakılarak şu hakikate dikkat çekmek gerekir: Her biri Kur'ân'a has eşsiz bir üslup ile nazil olan bu kıssalarda insanın ruhuna lezzet veren, müthiş dersler ve ibretler vardır. Kendi zekâ, bilgi seviyesi ve donanımına göre her okuyucunun anlayabileceği farklı bir yönü olmakla birlikte bu kıssaların sadece ilimde rusûh etmiş âlimlerce anlaşılacak incelikleri de vardır. Vâni Efendi, araştırma konumuz olan eserinde işaret edilen bu incelikleri tespit etmeye çalışmıştır.

Vâni Efendi *Arâisü'l-Kur'ân* adlı eserinde, kadim eserlerin zenginliklerinden faydalanılarak, sahih ve hasen rivayetler ışığında, isrâiliyyatın çoğu terkedilerek doyurucu bir Kur'ân kıssaları tefsiri yazılabileceğine dair güzel bir örneklik ortaya koymuştur. Bunu yaparken kıssalara yönelik ayetleri öncelikle diğer Kur'ân ayetleri ışığında açıklamaya çalışmış; farklı bağlamlarda, farklı yönleri öne çıkarılan kıssaları bütüncül bir okumaya tabi tutmuştur. Kıssaları ele alıp, onlarla iletilmek istenen ana

fikirleri tespit etmeye gayret ederken ikincil kaynağı sünnet olmuş; sahih kaynaklarda yer alan kıssalara yönelik rivayetleri itinayla toplamıştır. Kur'ân'ın nüzulüne şahitlik eden ve anlamadığı şeyleri Hz. Peygamber'e sorma bahtiyarlığına ermiş olan sahabe-i kirâmın kıssalarla ilgili yorumlarını rivayet tefsirlerinden derleyerek bir araya getiren Vânî Efendi, onlardan gelen yorumlardaki isrâilî rivayetleri imkân dâhilinde süzgeçten geçirmiş, eserinde onlara yer vermemeye gayret etmiştir. Ancak bu, eserinde asla isrâilî rivayet bulunmadığı anlamına gelmez. Sahip olduğu Kur'ân ve sünnet bilgisi ışığında doğruluğuna kanaat getirdiği rivayetleri, İsrâiliyyattan olmalarına ehemmiyet vermeksizin eserine almıştır. Bunda, müracaat ettiği tefsir eserinin müellifine duyduğu güvenin etkili olduğu söylenebilir. İbn Kesîr'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Âzîm*, Zemahşerî'nin *el-Keşşaf*, Razî'nin *Mefâtihu'l-Gayb*, Beğavî'nin *Meâlimu't-Tenzil*, Âlûsî'nin *Ruhu'l-Meânî*, Suyûtî'nin *ed-Durru'l-Mensûr*, Kadı Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzil*, Beğavî'nin *Meâlimû't-Tenzil*, Nîsâbûrî'nin *Garîbü'l-Kur'ân ve Regâibü'l-Furkân* tefsirleri, Vânî Efendi'nin başlıca başvurduğu kaynaklardır. Eserinde sahih ve hasen dışındaki hadislere yer vermeyeceğini söylese de bu tefsirlerden yaptığı alıntılar kanalıyla pek çok zayıf rivayet kitabına girmiştir. Vânî Efendi, Kıssalardaki garîb ve mübhem lafızları açıklarken Arap şiirinden istifade etmiş; kelimelerin nüzul dönemi anlamlarını tespit etmede Arap divanı önemli kaynaklarından biri olmuştur.

Bir vaiz, aynı zamanda çok yönlü bir müfessir olan Vânî Efendi'nin *Arâisü'l-Kur'ân* tefsiri XVII. yüzyıl ilim dünyasının gündemlerine dair de birçok bilgi sunmaktadır. Zira Vânî Efendi, aynı anda hem sarayda hem de cami kürsülerinde hizmet veren bir vaiz olması hasebiyle devlet işlerinden haberdar olduğu kadar halkın gündemini de yakından müşahede etme fırsatı bulmuştur. Senkretik bir yaklaşım tarzıyla Kur'ân kıssalardan çıkardığı mesajları yaşadığı dönemin sorunlarına uygulamış; yaptığı analiz ve tahliller sonucu elde ettiği veriler ışığında devlet ricalini ikaz etme görevinin yanında halkı irşad vazifesini de bihakkın yerine getirmiştir. Bu yönüyle *Arâisü'l-Kur'ân*, yaşadığımız çağın sorunlarını göz önünde bulundurarak kıssalardan mülhem içtimaî bir tefsir yazılabileceğine dair güzel bir örnektir.

Vânî Efendi'nin *Arâisü'l-Kur'ân*'da kronolojik bir sıralama esas alması, ilgili ayetleri bir araya getirmek suretiyle bir olay örgüsü içerisinde sıralayıp tefsir etmesi, muteahhir ulemanın yorumlarından da faydalanması, okuyucuya bir peygamber hakkında

Kur'ân'da farklı yerlerde anlatılan kıssaların tefsirine tek bir noktada ulaşma imkân sağlamakta, ayetleri bir arada değerlendirme fırsatı vermektedir.

Tüm bunlar ve daha fazlası ile çalışmamıza konu olan bu eser alanında yazılmış özgün bir eser olma özelliğini sonuna kadar taşımaktadır. Çalışmamızın eserin tanıtımına katkı sağlaması en büyük temennimizdir.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmet. “Dürerü’l-Hükkâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/27-28. İstanbul, 1994.
- Aksun, Ziya Nur. *Osmanlı Tarihi Osmanlı Devleti’nin Tahlilli, Tenkidli Siyasi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994.
- Akti, Yunus. “Fakihler ve Sofuların Kavgası 17. Yüzyılda Kadızâdeliler ve Sivâsiler”. *Tarih Kritik Dergisi* 3/1 (07 Ocak 2017), 50-52.
- Aslan, Seyfettin. “Osmanlı Devleti’nde Siyasal İktidar Unsuru Olarak Harem”. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 1/1 (2011).
- Aydar, Hidayet (ed.). *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 1. baskı., 2017.
- Aytekin, Arif. “Bâbertî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/377-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Baz, İbrahim. *Kadızâdeliler Sivâsiler Tartışması*. Çankaya, Ankara: Otto, 2019.
- Bedir, Murteza. “Vikâyetü’r-Rivâye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/106-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Birişik, Abdulhamit. “İsrâiliyat (Tefsir)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/199-202. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Çelebi, Kâtib. *Keşfü’z-zünûn ’an esâmî el-kutub ve-l-fünûn*. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Dersâadet: El-Matbaatü’l-Ûlâ, B/0758-2.
- Çift, Salih. “Dönemin Aktüel Meseleleri Ekseninde Vâni Mehmed Efendi-Niyazî Mısırî İhtilafı”. Bursa, 2011.
- Danışman, Zuhuri. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1965.
- Demirci, Kürşat. “Hârût ve Mârût”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/262-264. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Durmuş, Ali. *Osmanlı’da Dinî-Siyasî Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi*. İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Durmuş, İsmail. “Şiir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/144-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- El-Vânî, Muhammed b. Bestam. *Arâisü’l-Kur’an ve Nefâisü’l-Furkân ve Ferâdisü’l-Cinân*. 2 Cilt. Beyrut, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye., 2007.

- Gündoğdu, Raşit. “Uşşâkîzâde İbrâhim Efendi (ö. 1136/1724)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/233-234. İstanbul, 2012.
- Hanay, Necattin. “Tefsir Metinlerine Eleştirel Bir Yaklaşım Vâni Mehmed Efendi’nin Müfessirlere İtirazları”. *Artvin Çoruh Üniversitesi* 1/1 (2017), 12.
- Harman, Ömer Faruk. “Eyyûb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/16-17. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Harman, Ömer Faruk. “Hûd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/279-281. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Harman, Ömer Faruk. “İdrîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/478-480. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Harman, Ömer Faruk. “İlyâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/160-162. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Harman, Ömer Faruk. “Lokman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/205-206. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Harman, Ömer Faruk. “Nûh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/224-227. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Harman, Ömer Faruk. “Yûnus”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/597-599. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Harman, Ömer Faruk. “Zülkifl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/569-570. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Hatiboğlu, İbrahim. “İsrâiliyat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/195-199. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Hatiboğlu, İbrahim. “Mesâbîhu’s-Sünne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/258-260. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Hızlı, Mefail. “*Vani Mehmed Efendi, Ailesi, Yakınları ve Medresesi Hakkında Yeni Bilgiler ve Belgeler*”, 14.
- Hoca, Nazif. “Baklî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/545-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- İdiz, Ferzende. “*Malatyalı Niyazi Misri ile Vani Mehmed Efendi’nin Kadızadeliler-Sivasiler Olayındaki Çekişmeleri*”. c. 1. Malatya, 2017.
- İlgürel, Mücteba. “Köprülü Mehmed Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/258-260. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

- İsmail Hami, Danişmed. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. 4 Cilt. Ankara: Türkiye Yayınevi, 2. Basım, 1961.
- Karagöz, İsmail. *Dinî kavramlar sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 5. baskı., 2010.
- Kılıçarslan, Doç. Dr. Mehmet. *Zâdu'l-Mesîr Bağlamında İbnu'l-Cevzî'nin Tefsir Metodu*. Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Kiliç, Yasin. "Bir Hatip ve Eğitimci Olarak Vanî Mehmed Efendi, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri". *Journal of Turkish Studies* 10/10/3 (2015), 617-617.
- Koca, Ferhat. "El-Fetâva't-Tatarhâniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/446-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Koca, Ferhat. "Molla Hüsrev". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/252-254. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Kozali, Abdurrahim. "Osmanlı'da Bir Padişah Hocasının Fakih Yönü: Vâni Mehmed Efendi'nin Fıkıhla İlgili Risalelerinin Değerlendirilmesi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009), s. 233-250.
- Mertoğlu, M. Suat. "Sa'lebî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Muammer, Göçmen. "Üstüvânî Mehmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/396-397. İstanbul, 2012.
- Nazire Karaçay, Türkal. *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-İ Fezleke*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2012.
- Özcan, Abdulkadir. "Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa (ö. 1087/1676)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara). 26/260-263, 2002.
- Özcan, Abdulkadir. "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/247-249. Ankara, ts.
- Özel, Ahmet. "Kādîhan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/121-123. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özen, Şükrü. "Sadrüşşerîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/427-431. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Özfirat, Bayram. *Tokatlı İshak Efendi'nin Nazmu'l-Ulum, Nazmu'l-Le'âli ve Manzûme-I Keydâni Adlı Mesnevileri (inceleme-Metin)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

- Öztürk, Mustafa-Mertoğlu, M. Suat. “Zemahşerî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/235-238. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Pazarbaşı, Erdoğan. “Arâisu’l-Kur’an’da Türkler”. *Bilimname* 1 (2006).
- Pazarbaşı, Erdoğan. “Mehmed Efendi, Vanî”. 28/458-459. Ankara, 2003.
- Pazarbaşı, Erdoğan. *Vâni Mehmed Efendi ve Arâisu’l Kur’an*. Van: Van Belediyesi Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları No:5, 1997.
- Pazarbaşı, Erdoğan. “Vani Mehmed Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990), 25.
- Pazarbaşı, Erdoğan. “Vâni Mehmed Efendi’nin Zamanın Mutasavvıfları Hakkındaki Düşüncesi ve Onlarla Olan Mücadelesi”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5 (1994), 459-474.
- Pazarbaşı, Erdoğan. “Vani Mehmet Efendi’nin Tevbe 39. Ayetini Türklerle İlgili Kurarak Yorumlaması”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/9 (01 Ocak 1996), 113-120.
- Şahinoğlu, M. Nazif. “Arâisü’l-Beyân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/265. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Şengül, İdris. “Kıssa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/498-501. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Şeyhî, Mehmed Efendi. *Vekâyi’u’l-fuzalâ: Şeyhî’nin Şakâ’ik zeyli*. ed. Derya Örs. Thk. Ramazan Ekinci. 4 Cilt. Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 1. baskı., 2018.
- Tayşi, Mehmet Serhan. “Feyzullah Efendi, Seyyid (ö. 1115/1703)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/527-528. İstanbul, 1995.
- Tek, Abdurrezzak. “Vâni Mehmed Efendi’nin Sesli Zikir Konusunda Sufilere Yönelttiği Eleştiriler”. Bursa, 2011.
- Turan, Şerafettin. “Kemalpaşazâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/238-240. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Tümer, Günay. “Arâisü’l-Mecâlis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/265-266. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Uçar, Hasan-Hanay, Necattin. “Hûd Suresi 26. Ayet Çerçevesinde Bir İrâb Tartışması ve Vanî Mehmed Efendi’nin Muhâkemesi”. *Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/1 (2018).

- Ustûvânî, Mehmed Efendi. *Fetâva*. Ankara-Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, 06 Hk 3696.
- Ustûvânî, Mehmed Efendi. *Hâşiye 'alâ Düreri'l-Hükkam fi Şerhi Gureri'l-Ahkâm*. Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 6492.
- Uşşâkîzâde, İbrâhîm Hasîb Efendi. *Zeyl-i şakâ'ik: Uşşâkîzâde'nin Şakâ'ik zeyli (inceleme-metin)*. ed. Derya Örs. thk. Ramazan Ekinci. Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. baskı., 2017.
- Vânî, Mehmed Efendi. *Fetâva*. Ankara-Milli Kütüphane, Samsun İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, 55 Hk 322, va. 10-204.
- Vânî, Mehmed Efendi. *Hulâsatü't-Tefâsir Tefsirü'l-Vânî*. İstanbul Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Koleksiyonu, 34 Fe 82.
- Vânî, Mehmed Efendi. *Zikr-i Cehrînin Kerâheti Hakkında Risâle*. Diyânet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi, 297.5 İSC, va. 162a-163b.
- Vânî, Mehmed Efendi. *Zikr-i Cehrînin Kerâheti Hakkında Risale*. Diyânet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi, 297.5 İSC, 297.5 İSC, 174a-174b.
- Yalar, Mehmet. “Vani Mehmed Efendi ve Münşeat'ı”, 13.
- Yalar, Mehmet-Celil Kiraz (ed.). “Ulusal Vani Mehmed Efendi Sempozyumu”. Bursa: Emin Yayınları, 2011.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Beyzâvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/100-103. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Fahreddin er-Râzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/89-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yurttaş, Hüseyin. “Med Vânî Efendi'nin Erzurum, İstanbul ve Bursa'daki Mimari Eserleri”. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 33 (09 Haziran 2015), 59-90.